

ESTETIKA ASOSLARI

*Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari
uchun o'quv qo'llanma*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

E. Umarov, R. Karimov, M. Mirsaidova,
G. Ayxodjayeva

ESTETIKA ASOSLARI

*Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun
o'quv qo'llanma*

Ikkinchi nashri

TOSHKENT
"SHARQ" NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
2004

T a q r i z c h i l a r :

TDPU kaf. mudiri, prof. **M. Z. Zaripov**;TTESI kaf. mudiri, dotsent **A. Nasriddinov**;Respublika rassomlik kolleji o'qituvchisi **G. Normatova**.Suratlar Nizomiy nomli TDPU «Amaliy san'at» kafedrasini mudiri, professor
S. Bulatov maslahatlari asosida saralandi

I l m i y m u h a r r i r :

filologiya fanlari nomzodi **M. Mahmudov****Umarov E.**

Estetika asoslari: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun
o'quv qo'llanma. – T.: «Sharq», 2004. – 128 b.

1. Umarov E. va boshqalar.

ББК 87.8я722

Respublikamiz oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'qitilayotgan ijtimoiy
fanlar qatorida estetika fani ham alohida o'rin tutadi

Mazkur o'quv qo'llanma akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari talabalari
uchun mo'ljallangan bo'lib, unda estetika fanining umumiy tamoyillari, shuningdek,
milliy estetikaning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Ushbu «Estetika asoslari» o'quv qo'llanmasi estetika fani bo'yicha o'zbek
tilidagi dastlabki tadqiqotlardan biridir. Risola hajmi estetikaga oid barcha
masalalarni qamrab olish imkoniyatini bermaganligi sababli, ayrim muhim masalalar
e'tibordan chetda qolgan bo'lishi mumkin. Mualliflar kitob haqidagi taklif va
mulohazalarni bajonudil qabul qiladilar va ularni keyingi nashrlarda e'tiborga
oladilar.

© Uzinkomsentr, 2002

© Uzinkomsentr, 2004

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik
kompaniyasi bosh tahririyati, 2004

KIRISH

Mamlakatimizda akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'quv tizimining joriy etilganligi jahondagi ilg'or davlatlar ta'lim jarayoniga yaqinlashib borayotganligimiz belgisidir.

Prezidentimiz Islom Karimov ishonch bilan aytganlaridek, O'zbekistonning kelajagi buyukligi avvalo, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy, siyosiy, estetik jihatdan kamol topishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Mustaqillik barcha ijtimoiy fanlar, ayniqsa, estetika fanining rivoji uchun ham imkoniyat yaratdi. Biz o'tmishdagi boy ma'naviy merosimiz durdonalarini haqiqiy ilmiy ma'noda o'rganish baxtiga musharraf bo'ldik.

Estetika haqidagi tushuncha, qarash va nazariyalar ma'lum tizim sifatida Qadimgi Misr, Bobil (Vavilon), Hindiston, Yunonistonda, Sharq va Osiyo mamlakatlarida paydo bo'lgan.

Juda qadim zamonlardan buyon dunyo donishmandlari, faylasuf va rassomlari badiiy faoliyatning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlarini bilib olishga intilganlar. Lekin estetik faoliyatning barcha sohaları, san'atning hamma turlariga xos estetik ong va estetik faoliyat qonuniyatlarini umumlashtiruvchi, tartibga soluvchi fan zarur ekanligini ancha keyin tushunganlar.

«Estetika» atamasining tub ma'nosi yunoncha «estezis» so'zi bilan aloqador bo'lib, «sezish», «his qilish qobiliyati» ma'nosini bildiradi. «Estetika» so'zini birinchi bor fanga atama sifatida olmon ma'rifatchisi, faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714–1782) o'zining «Poetik asarning ba'zi bir masalalari to'g'risidagi falsafiy mulohazalar» asarida kiritgan.

Estetika haqidagi tushunchalar Qadimgi Sharq va O'rta Osiyoda ham o'z taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan va rivojlangan. Buni biz qadimiy yozma va og'zaki yodgorliklar, me'moriy obidalar orqali yaxshi bilamiz.

Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda yaratilgan zardush-tiylikning muqaddas kitobi «Avesto», miloddan avvalgi VI asrda Eron Ahmoniylari davlati hukmdorlari va Doro tomonidan Behistun tog'ida toshga o'ydirilgan suratlar va yozuvlar, miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida Oromiy yozuvi negizida Xorazm, So'g'd, Kushon, O'rxun-Enasoy, Uyg'ur kabi qator mahalliy yozuvlarning vujudga kelishi, Afrosiyobdagi topilmalar (chakmon, uzun qo'njli etik, uchli bosh kiyim, bo'yniga qimmatbaho ma'danlardan bezaklar osilgan haykalchalar) shular jumlasidandir. Yunon muarrixi Pompey Trogning O'rta Osiyo xalqlari haqida: «Qadimiylikda ular misrliklar bilan bahslashadilar», – degan ta'rifidan bu yerda estetika haqidagi tushunchalar juda qadimdan taraqqiy etganligini anglash mumkin. Ayniqsa, Qur'oni karim, hadisi sharif kabi islom dunyosining qomusiy kitoblarida estetikaning qonuniyatlari haqida yetarli darajada tushunchalar berilgan. Ma'lumki, IX asrdan boshlangan Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari ijodida ham estetikaning barcha kategoriyalari o'z aksini topgan.

Bugungi kunda estetika turmushimizning barcha sohalariga kirib bordi desak, yanglishmaymiz, estetika va ishlab chiqarish, texnika estetikasi va dizayn, tabiat estetikasi, mehnat va nafosat, turmush estetikasi tushunchalari shular jumlasidandir. Go'zallik va xunuklik, ulug'vorlik va tubanlik, fojiaviylik va kulgililik estetikaning asosiy kategoriyalaridir. San'atning estetik mohiyati, hayot bilan aloqasi, san'at turlarining vujudga kelishi, hozirgi zamon san'atining asosiy turlari va ularning o'zaro aloqalarida estetika o'z aksini topmoqda.

Sharq allomalaridan biri Nuriddin Abdurahmon Jomiy tafakkur durdonalari yig'ilgan «Bahoriston» kitobida ota-bobolarimizning go'zallik va xunuklik haqidagi teran fikrlarini keltiradi.

Yusuf ibn Husayn Roziy:

– Hamma yaxshiliklar bir uyda, uning kaliti – tavozu (go'zal xulq) va kamtarinlikdir, hamma yomonliklar boshqa bir uyda, uning kaliti – manmanlikdir, – degan edi.

Bu fikrlarni Mavlono Jomiy she'r bilan shunday bayon qiladi:

Yaxshiliklar bir xonaga jam,
Kamtarlikdir uning kaliti.
Yomonliklar boshqa xonada,

Uni ochar manmanlik iti.
Ehtiyot bo'l, toyib ketmagil.
Shundan kelar yuzing shuviti.

«Bahoriston»ning yana bir o'rnida Iskandar Rumiya hind hakimi bunday deydi:

Tan qindir, ammo jon – qindagi qilich,
O'tkirlik, kesmoqlik – qilichning ishi.

Donishmand bu bilan odamzodning tashqi qiyofasi emas, sofdilligi, qalb go'zalligi muhim ekanligini aytadi.

Yoshlarimiz jamiyatda munosib o'rin topib, go'zal xulqi bilan izzat-hurmat ko'rishi uchun donishmand ota-bobolarining pand-nasihatlarini diliga jo qilishi ham estetik tarbiya vositalaridan biri hisoblanadi.

Insonning chehrasi, qomatidagi go'zallik muayyan ahamiyatga ega, ammo bu to'la ma'nodagi go'zallik emas. Insonning tashqi qiyofasi uning botiniy olami, xulqi, fe'l-atvori, mehnatsevarligi, ezgulikka intilishi kabi sifatlar bilan uyg'unlashsa, bu – mukammal go'zallik sanaladi.

Go'zallikka intilish insonning doimiy ijtimoiy-hayotiy ehtiyojidir. Bu ehtiyoj tarbiya vositasida shakllanadi. Go'zallik qurshovida yashagan inson bilan uning aksi bo'lgan muhitda o'sgan inson o'rtasida keskin farq bo'ladi. Go'zallikka intilish insonni ma'naviy jihatdan kamolotga yetaklaydi, uning estetik his-tuyg'usini rivojlantiradi.

Estetik his-tuyg'u – kishilarning go'zal va xunuk, fojiali va kulgili voqealarni idrok etishi va baholash qobiliyatidir.

Ezgulikka, go'zallikka intilish – estetik ehtiyojdir. Bu ehtiyoj mehnatda ham, san'atda ham, kishilararo axloqiy munosabatlarda ham go'zallik bo'lishini taqozo etadi. Insonning jamiki faoliyati uning borliqqa estetik munosabati orqali namoyon bo'ladi.

Voqelikka estetik munosabatda bo'lishda san'at muhim o'rin tutadi. Zero, san'at – hayotni go'zallik qonunlari asosida idrok qilishdir. San'at asarlari ta'sirida shodlik va qayg'u kabi kechinmalar paydo bo'ladi. Go'zal obrazlar kishilarga hayot ma'nosini anglashga, hayotda o'z o'rnini topishga, qadr-qimmatini tanishga

ko'maklashadi. San'at o'zining tarixiy taraqqiyotida kishilarning orzu-umidlarini namoyon etuvchi, uning sezgilarini, his-tuyg'ularini aks ettiruvchi vosita sifatida katta ahamiyat kasb etib keladi. San'at turlaridagi timsollar ham o'z tuzilishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan: musavvirlik, haykaltaroshlik, teatr, badiiy adabiyot, kino san'atida voqea-hodisalar bevosita tasvirlansa, musiqa, raqs, amaliy san'at, me'morchilikda ijodkorning voqea-hodisalar to'g'risidagi g'oyaviy-hissiy holati bilvosita ifodalanadi.

Hissiyotlarni o'rganish borasida Sharq buyuk mutafakkirlari asarlari muhim ahamiyatga ega. Ro'dakiy, Firdavsiy, Nizomiy, Sa'diy, Hofiz, Umar Hayyom kabi Sharq mumtoz adabiyoti namoyondalarining dostonlarida ham, Xorazmiy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Ibn Rushd kabi allomalarning ilmiy asarlarida ham, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Navoiy, Bobur kabi ulug' shoirlar ijodida ham, Zayniddin Vosifiy, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy kabi tarixchilarimizning tazkiralarida ham insonlarning go'zal his-tuyg'ulariga doir ko'pgina qimmatli fikrlar mavjud.

Kaykovusning «Qobusnoma» asari, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» kabi dostonlarida hayotning go'zalligidan zavqlanish, odamlar baxt-saodati yo'lida mehnat qilish fazilatlarini ulug'lanadi.

Aristoteldan keyin mag'ribdan-mashriqqacha «ustodi soniy» («ikkinchi ustod») nomi bilan mashhur buyuk alloma Abu Nasr Forobiyning estetik qarashlari inson his-tuyg'ularini o'rganishlar borasida alohida ahamiyatga egadir. U o'zining «Fozil odamlar shahri fuqarolarining qarashlari haqida kitob», «Shaharni boshqarish», «Yaxshi xulqlar», «Baxt-saodatga erishish haqida» kabi asarlarida nafis hissiyotlarning paydo bo'lishini dunyoviy nuqtayi nazardan turib talqin qilgan edi. San'at asarlarida voqelikka, hodisalarga, odamlarning xatti-harakatlariga, xulq-atvorlariga go'zallik va xunuklik nuqtayi nazaridan baho beriladi. Voqea-hodisalar yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik, do'stlik va dushmanlik, sadoqat va xiyonat, go'zallik va xunuklik, rostgo'ylik va munofiqlik, fojiviylik va kulgililik tarzida namoyon bo'ladi.

2-§. ESTETIKANING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI

Estetika fani bir qator ijtimoiy fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanadi. U mustaqil bilim sohasini tashkil etgan holda, falsafa fanining ravnaq topishiga ham o'z hissasini qo'shadi. Masalan, bilish nazariyasining yanada rivojlanib, mazmunan boyib borishida badiiy bilish ham muhim o'rin tutadi. Bilish nazariyasi badiiy madaniyat qadriyatlari, voqelikka estetik munosabat, estetik tushunchalar, ayniqsa, ijtimoiy ong, uning nisbiy mustaqilligi haqidagi fikr-mulohazalar ham ko'p jihatdan san'at bilan bog'liqdir. San'at esa estetik boyliklarni yaratish manbaidir.

Inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar ularning ilmga bo'lgan talablarini keltirib chiqaradi. Shu ehtiyojlarga ko'ra ilmlar har xil tarmoqlarga bo'linadi. «Ilmlarning foydasi ochko'zlik bilan oltin-kumush to'plash uchun bo'lmay, balki u orqali inson uchun zarur narsalarga ega bo'lishdir», – deb yozadi Beruniy.

Falsafadagi bilish nazariyasi vositasida san'atning bilish tabiati, voqelikni badiiy-ramziy ifodalash bilan ilmiy tadqiq etish o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro farqlarni anglash mumkin. Voqelikni badiiy vositalar orqali tasvirlash esa san'at asarlaridagi shartlilik va badiiy haqiqat kabi estetika fanining juda ko'p nazariy hamda uslubiy asoslari muammolarini yechishi mumkin. Beruniy «Tarvixalar» asarida: «Agar oqil nafsoniy lazzatlarga aql va ibrat ko'zi bilan qarasagina, undan lazzatlana oladi, g'ofil esa buning aksicha, u faqat jismoniy narsalardagina lazzat oladi», – deb yozadi.

Bilish nazariyasining boshqa aqidalari – ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi, ma'naviy hayot xilma-xil shakllarining o'zaro bir-biriga ta'sir o'tkazishi, iqtisodiy zamin bilan ijtimoiy ong turli shakllari o'rtasidagi bilvosita aloqadorlik va bog'liqlik kabi masalalar ham estetik ong, badiiy ijod va san'at tabiati hamda xususiyatlarini ilmiy tushunishga yordam beradi.

«Lazzat yana: eshitilgan ovozning ma'nosini bilishdan ham iborat. Bordi-yu, bu tovushlar ma'nodan xoli nag'malardan iborat bo'lsa, u holda nafs o'z tabiatiga ko'ra, uning bergan xabaridan toliqadi, natijada u jimlik va sukunatda qolishga, undan qochib, dam olishga intiladi», – deb ta'kidlaydi Beruniy.

Estetika avvalo voqelik, hayotga faol, hissiy munosabatdir. U olamdagi voqea-hodisalarning yaxshi, yomon, go'zal yo xunukligi mohiyatini anglashga o'rgatadi.

San'atshunoslik uchun estetika boshlang'ich nazariy va uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Estetikasiz san'atshunoslik ayrim voqea-hodisalar sharhi bilan shug'ullanishga majbur bo'lib qoladi. Estetika, xususan san'atshunoslikning umumiy qonuniyatlari, eng avvalo, nafosat tabiati va estetik timsol qonuniyatlarini o'zida namoyon qiladi.

Tarix fani estetika bilan ham uzviy aloqadadir. Tarixiy taraqqiyot estetik tafakkur rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqlikda yuksalganligidan dalolat beradi.

Ajdodlarimizdan qolgan moddiy, ma'naviy merosimiz shu qadar ulkanki, merosimizdan nafaqat o'z avlodlarimiz, balki Ovro'po, Osiyo, Arab mamlakatlari xalqlari ham foydalanishgan va bu jahon umuminsoniy qadriyatlari xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa bo'lgan.

Islom Karimov «Ostankino» muxbiri bilan suhbatda: «Dunyoni ezgulik va go'zallik qutqaradi», – degan g'oyani o'rtaga tashlaganda, bu bilan xalq ruhiga va har bir insonga nihoyatda ardoqlik bo'lgan axloqiy va estetik qadriyatlarni ham nazarda tutgan edi.

Ezgulik – etika fanining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lsa, go'zallik – estetika nazariyasining asosiy tushunchasidir.

Ma'naviy, axloqiy va estetik qadriyatlar xalqimizning turmush tarzida, an'anaviy madaniyatida muhim o'rin olgan. Ma'naviyat konsepsiyasi etika va estetika fanlari bilan hamnafas ekanligi biz uchun g'oyatda ardoqlidir.

Insonning hayotini ma'noli qiladigan narsalar tabiatdagi go'zallik, bilim va san'atdir. Ba'zan ariq bo'yida o'sib yotgan sada-rayhondan bahra olish ham hayotimizga qandaydir bir ma'no bag'ishlaganday bo'ladi, ro'yi zamindagi tiriklik, umrboqiylik haqida fikrlar silsilasini uyg'otadi.

Sharqda hayotga munosabat axloqiylik va komillik falsafasi asosiga qurilgan. Bu falsafaga ko'ra inson baxt-u saodat va ezgulik sari intilishi, shu tamoyillar zaminida hayot kechirishi lozim, chunki unda boshqa jonzotlarda bo'lmagan yuksak insoniy imkoniyat, xislat – borliqni anglash, tushunish qobiliyati mavjud.

Psixologiya ham idrok, tasavvur, his-tuyg'u, kechinma, zavq-

lanish kabi tushunchalarni o'rganadi. Lekin ongning bu xususiyatlari estetika mohiyatini tushuntirib bermaydi.

Estetika nafosat tarbiyasining umumiy tamoyillari va ijtimoiy hayotning turli sohalarini qamrab oladi. Bu – estetik idrok, estetik kechinma, estetik zavq, estetik mulohaza, estetik did, estetik qarashlardir. Ma'lumki, inson psixologiyasi xususiyatlarini o'rganmay turib, uning estetik qarashlarini o'rganish, uni tushunish mumkin emas.

Estetikaning psixologiya bilan bog'liqligining yana bir jihati – u yoki bu darajada insonning ruhiy his-tuyg'u va holatini ifodalashidir. Estetikaning tarkibiy qismlarini psixologiya fanining erishgan yutuqlari va xulosalaridan keng foydalanmasdan turib, tasavvur etib bo'lmaydi. Psixologiya fani inson fe'l-atvori, mijozining *sangvinik, flegmatik, xolerik, melanxolik* kabi turli xillarini aniqlashni o'rgatsa, estetika shu mijozdagi insonlarning hayotida bo'ladigan go'zal yoki xunuk, tuban yoki ulug'vor, kulgili yoki qayg'uli hodisalarni qanday his etishni va bularni qanday baholashni o'rgatadi.

San'atning umumiy qonuniyatlari ham badiiy asarda inson psixologiyasi, ruhiy olam muammolarini hal qilishni talab qiladi, chunki har bir san'at asari odamlarning qalbiga, ongiga ta'sir qilgandagina estetik tuyg'u uyg'otadi, didini tarbiyalaydi.

Estetika pedagogika fani bilan chambarchas bog'liqdir. Jamiyat kishisining har tomonlama mukammal rivojlanishi haqida so'zlar ekanmiz yoki estetikaning tarbiyaviy ahamiyatini tilga olar ekanmiz, bizning oldimizda bevosita sof pedagogik masalalar namoyon bo'ladi. Ya'ni, estetik didning kelib chiqishi, paydo bo'lishi va tarkib topish jarayoni, estetik rivojlanish jarayoni, turmush sharoitlari va ta'limning estetik saviyaga ta'siri, ijtimoiy tuzum va ta'limning estetik mohiyati kabi masalalar pedagogika fanida ham o'qitiladi.

Agar estetika insonni olam go'zalliklari va xunukliklarini, pastkashlik yoki ulug'vorlik hodisalarini nozik his etishga o'rgatsa, pedagogika shu bilan birga yana aqliy, intellektual, ruhiy, ma'naviy tarbiya metodlari – uslublarini ham o'rgatadi. Pedagogikaning estetikadan muhim farqi, u yoshlarga barcha fanlarni tezroq va chuqurroq o'zlashtirish yo'llarini o'rgatadi.

Shu jihatlari bilan estetikaga nisbatan pedagogikaning vazifalari

kengroqdir. Har ikkala fanning umumiy maqsadi – inson ma'naviy kamoloti uchun xizmat qilishdir.

Bundan tashqari, estetika nafaqat san'at, balki voqelikni estetik o'zlashtirishning barcha shakllariga taalluqli bo'lgan ijtimoiy masalalar yechimi bilan ham shug'ullanadi.

3-§. O'RTA OSIYODA ESTETIK TAFAKKUR TARAQQIYOTI

Orta Osiyo xalqlarining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin bu zaminda yashab, yuksak taraqqiyot va o'ziga xos estetik madaniyat vujudga keltirish uchun mashaqqatli yo'lni bosib o'tganlar. Eng qadimgi kishilarning istaklari, orzu-umidlari eposlarda afsonaviy obrazlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Afsonalar, dostonlar to'y sayillarda, xalq yig'inlarida, bayramlarda, safarlarda aytilgan qo'shiq, laparlar, lirik she'rlar, maqolmatallar estetika fanining uzoq tarixga ega ekanligidan dalolat beradi. Ular «To'maris», «Shiroq», «Manas», «Go'ro'g'li», «Chambil qamali», «Oysuluv» dostonlarida o'z aksini topgan.

O'rta Osiyoda, xususan Movarounnahrda Ahmad al-Farg'oniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Hakim at-Termiziy, Abu Abdulloh Ro'dakiy, Abdulqosim Firdavsiy, Ahmad Yassaviy, Mahmud Qoshg'ariy, az-Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Najmiddin Kubro kabi yuzlab fozillar yashab, ijod qildilar. Bu zabardast daholar – jahon madaniyati yulduzlari bizga qoldirgan meros hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Bu meros daholarning falsafiy-estetik qarashlari *ahli dil, ilmi hayrat, ilmi hol va qol* kabi ta'limotlar tarzida shakllanib, borliqni anglashda, nafosat (estetik) qadriyatlarini baholashda ulkan ahamiyat kasb etadi.

Qoraxoniylar, Somoniylar va G'aznaviylar davrida Movarounnahr va Xuroson shaharlarida maktab va madrasalar davlat qaramog'ida bo'lib, ularda ilohiyot bilan birga dunyoviy fanlardan *riyoziyot, falakiyot, handasa, tibbiyot, mantiq, ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi ma'niy, ilmi bayon, ilmi bade'* va boshqa fanlar o'qitilgan. Shu munosabat bilan Buxoro, Samarqand, Gurganj, Marv madrasalari ilm-fan fidoiylari, fuzalolari maskaniga aylandi. Shuni qayd etish

lozimki, bu davrda dunyoviy ilm-fan ilohiyot bilan bog'liq holda o'qitilib, tavhid – ollohni bilish, uning sifatlarini anglash, ya'ni olloh go'zal, u yaratgan narsalar ham go'zal, u go'zallikni yoqtiradi, shu bois, komil insonning xatti-harakatlari ham go'zal bo'lishi, inson go'zallikka go'zallik bilan javob berishi kerak, degan aqida asos qilib olingan edi.

O'RTA OSIYODA UYG'ONISH DAVRI ESTETIK QARASHLARI

O'rta Osiyoda X asr oxirlariga kelib turk tilida dastlabki ilmiy asarlar paydo bo'ldi. Abu Bakr Narshaxiyning «Buxoro tarixi», Abu Rayhon Beruniyning «Osor ul-boqiya», Ibn Sinoning falsafiy qissalari, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» («Turk tillari lug'ati»), Adib Sobir Termiziy, Rashiddin Vatvot asarlari, buxorolik Muhammad Avfiyning «Latoif ut-tavoif», Pahlavon Mahmud ruboiylari, Yusuf Xos Hojibning «Saodatga eltuvchi bilim», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» kabi asarlari, Faxriddin ar-Roziyning musiqa janriga oid risolalari turkiy xalqlar va jahon madaniyati taraqqiyotiga, estetik tafakkur rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

O'rta Osiyo musiqa san'ati eramizdan oldingi asrlardayoq xalqning turmush madaniyatidan munosib o'rin olgan edi. Xalq sayillari, to'y-tomoshalari, Navro'z bayrami va boshqa marosimlar kuy va qo'shiqsiz o'tmas edi. Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» kitobida keltirilgan qo'shiqlar yurtimizda nafosatning juda keng tarqalganidan dalolat beradi. Bu kitobda mehnat va marosim qo'shiqlari, qahramonlik qo'shiqlari hamda ishqiy, axloqiy-ta'limiy she'rlar keng o'rin olgan. Qo'shiq va she'rlarda mehnat jarayonlari, maishiy hayot manzaralari, kishilarning jo'shqin his-tuyg'ulari, umid va orzulari ifodalangan. Mehnat qo'shiqlarida bunyodkorlikka, mehnat mashaqqatlarini yengillatishga, hordiq chiqarishga da'vat etiladi. «Devonu lug'atit turk» asari orqali bizga yetib kelgan qo'shiqlar xalqning qalbidagi qayg'u-hasratining, shodligining yo'ldoshi, bilim qomusi, diniy-falsafiy tafakkur ramzidir.

O'rta Osiyo xalqlari musiqa merosida maqomlar katta o'rinni egallaydi. Uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan musiqiy

boyligimiz – «Shashmaqom»ning shakllanishi ham qadimgi davrlarga borib taqaladi. U dastlab 24 maqom, keyin 12 maqom (unga Borbad Marvaziy asos solgan, deb taxmin qilinadi) va nihoyat XV asrning mashhur musiqa olimi **Najmiddin Kavkabi** (1516-yilda vafot etgan) tomonidan olti maqom – «Shashmaqom» shaklida qaror topdi. Bu haqidagi ma'lumotlar H. Homidiyning «Ko'hna Sharq darg'alari» nomli kitobida yozilgan.

Sharq musiqa madaniyati, xususan, Movarounnahr va Xuroson estetik tafakkuri haqida so'z borganda buyuk ijodkor **Borbad** nomini eslamay bo'lmaydi. Borbad Marvaziyning asl ismi sharifi Falahbad bo'lib, Marvaziy uning taxallusidir (Marv shahriga ishora). Borbad – bu ulug' bastakor va mug'anniyning Xusrav II Parvez saroyida musharraf bo'lgan faxrli unvondir. Bu haqda XIX asrning eng mashhur izohli lug'ati – «G'iyos ul-lug'at» muallifi Muhammad G'iyosiddin o'zining mazkur kitobida shunday deb yozadi:

«Borbad Xusrav Parvezning eng sevimli hofizlaridan bo'lib, musiqa bobida g'oyat katta iste'dodi bor edi. Xusrav Parvez uni majlis ahli oldiga olib chiqib, hammaga tanishtiradi. U o'zining iste'dodi, aql-u zakovati ila ana shu unvonni, ya'ni Borbad nomini olishga musharraf bolganini aytadi». Borbadning tug'ilgan va vafot etgan yillari noma'lum. U faqat milodiy 628-yilgacha yashaganligi haqiqatga yaqindir. Xuddi ana shu yilda Xusrav Parvez to'ntarish yo'li bilan podsholikni qo'liga olgan o'z o'g'li Sheruya tomonidan saroy zindonida qatl etilgandi.

Sharq Uyg'onish davrida «Ixxon as-safo» («Sof birodarlar») nomli jamoa yashirin faoliyat olib borgan bo'lib, uning a'zolari falsafiy va ilmiy bilimlarni tarqatish bilan shug'ullanganlar va shu orqali o'zlari yashagan jamiyatning illatlariga qarshi kurashganlar. Ularning «Sof birodarlar maktubi» nomli asari bizgacha yetib kelgan. Bu asarda o'z davrining taraqqiyparvar kishilari ilmning turli sohalariga, jumladan, matematika, tabiatshunoslik, falsafa va boshqa fanlarga doir o'z qarashlarini bildirganlar. Maktubda san'at va estetik tarbiyaga oid fikrlar bayon qilingan, «Sof birodarlar» insonning faoliyat turlari haqida so'zlab, mustaqil qimmatga ega bo'lgan musiqa, tasviriy san'at, hunarmandchilik bir-biriga bog'liq, deb tushuntirganlar. Ularning fikrlari xalq amaliy san'atini

o'rganishga asoslangan bo'lib, har bir xalqning badiiy didi o'ziga xos ekanligi e'tirof etiladi va so'zning, kuyning quvvati buyuk ekanligi alohida ta'kidlanadi. Shu bois, san'atkor xalq badiiy didini hisobga olishi, san'at turlarining xususiyatlarini bilishi lozimligi ko'rsatilgan. Bu asar qiziqarli hikoyalarga boy bo'lib, ulardan birini namuna sifatida keltiramiz:

«Kunlarning birida obro'li bir kishi o'z huzuriga musiqachilarni chaqiradi. Ularni o'z cholg'uchilik mahoratiga qarab o'tirishlarini taklif etadi. Shu payt yig'inga yupun kiyingan bir kishi kirib keladi. Uy sohibi uni uyning to'riga o'tqizadi. Bundan musiqachilar ranjiydilar. Shunda mezbon haligi kishidan biron kuyni chalib berishini iltimos qiladi. Bu odam yonidan yog'och asbobini chiqarib shunday kuy chaladiki, majlisda o'tirganlar nihoyatda shod bo'ladilar. Keyin boshqa bir ta'sirli, mungli kuy chaladiki, o'tirganlarning qalbi qayg'u-iztirobga to'ladi. So'ng yana bir kuyni chaladiki, o'tirganlar uxlab qoladi. Shundan so'ng musiqachi xonadan chiqib ketadi. Ba'zilar bu kishi Forobiy edi deyдилar...»

«Sof birodarlar»ning bu rivoyatida san'atkorning tinglovchilar oldidagi mas'uliyati ta'kidlangan. San'atkor doimo mahoratini oshirib borishi lozim. Musiqachi o'z ishining haqiqiy ustasi bo'lsa, qalblarni ezgulikka yo'naltirishi va yaramas xatti-harakatlardan qaytarishi mumkin. «Sof birodarlar» har tomonlama kamol topgan, hamma munosabatlari go'zal bo'lgan kishini komil inson, deb tasavvur qilganlar. «Go'zallik – qismlarni tashkil etuvchi hamohanglikka bog'liqdir», deyiladi mazkur risolada.

Sharq ilk Uyg'onish davri qomusiy olimi, «Sharq Arastusi», «Ikkinchi muallim» nomlari bilan mashhur bo'lgan **Abu Nasr Forobiy** (873–950) tabiiy-ilmiy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy masalalar bilan bir qatorda tilshunoslik, she'riyat, notiqlik san'ati, xattotlik va musiqa nazariyasiga oid o'nlab asarlar yaratdi.

Uning «She'r va qofiyalar haqida so'z» («Kalom fi a'jr va-l qavofi»); «Ritorika haqida kitob» («Kitob fi-l xitoba»); «Lug'atlar haqida kitob» («Kitob fi-l lug'ot»); «Xattotlik haqida kitob» («Kitob fi-l san'at al kitobat»); «Musiqa haqida katta kitob» («Kitob ul-musiqa al-kabir»); «Musiqa haqida so'z» («Kalom fi-l musiqiy»); «Ritmlar turkumlari haqida kitob» («Kitob ul fi ixso-il-iqo») kabi asarlari mavjud. Forobiy o'zining «Fozil odamlar shahri» asarida

yoʻzadi: «Insoniy vujudan maqsad – eng oliy baxt-saodatga erishuvdir: avvalo u baxt-saodatning nima va nimalardan iborat ekanligini bilishi, unga erishuvni oʻziga gʻoya va eng oliy maqsad qilib olishi, butun vujudi bilan maftun boʻlishi kerak. Keyin bu baxt-saodatga olib boradigan ish, amal va vositalarning nimalardan iborat ekanligini bilib olishi zarur. Soʻngra esa baxt-saodatga erishtiradigan ishlarni shaxsan bajarishga kirishishi lozim boʻladi».

Sharq Uygʻonish davrining estetik tafakkuri taraqqiyotida Kaykovusning 1082–1083-yillarda yaratilgan «Qobusnoma» asari muhim oʻrin tutadi. Kaykovus bu asarini oʻgʻli Gʻilonshohga bagʻishlab yozgan. Kaykovusning bobosi Qobus Somoniylar va Mahmud Gʻaznaviylar xonadoniga yaqin boʻlib, ularning davlat-boshqaruv ishlarida qatnashgan. Kitob muqaddimasidayoq Kaykovus oʻgʻli Gʻilonshohga murojaat qilib, estetikaning muhim tushunchasi – goʻzallik va uning soʻzdagi ifodasi – maʼnaviy merosga oʻz munosabatini bildiradi: «Bilgilki, xalqning rasmi, odati shunday: yugurib-yelib, qidirib-axtarib dunyodan biror narsa hosil qiladi va bu topgan narsasini oʻzining eng yaxshi koʻrgan kishisiga qoldirib ketadi. Men dunyoda mana shu soʻzlarni hosil qildim, sen esa mening uchun eng qimmatbaholisan».

Goʻzallik tuygʻusini idrok etish, yaʼni borliqqa estetik munosabatda boʻlish insonning axloqiy-hulqiy xislatlari orqali namoyon boʻlishi haqidagi Sharq ilk Uygʻonish davri mutafakkirlarining falsafiy-estetik qarashlari islom estetikasining mohiyat-magʻziga asoslanadi. Shu bois, «Qobusnoma»da ham estetik qadriyatlar axloqiy qadriyatlarga oʻrab bayon qilingan. Asar qirq toʻrt bobdan iborat boʻlib, unda ota-onani hurmat qilish goʻzalligidan tortib hunar oʻrganish, suxandonlik, qarilik va yigitlik sifatleri, mehmonnavozlik, sevgi-muhabbat, mol-dunyo toʻplash, birovning omonati, uylanmoq va farzand tarbiyasi, tijorat, shoirlik, hofiz sozandalik, podshoh xizmati, sipohiylik, dehqonchilik haqida va juvonmardlik (toʻgʻri soʻzlik, poklik, olijanoblik va h.k) kabi insonning goʻzal fazilatleri haqida soʻz boradi. Dono pand-nasihatlari mazmuni goʻzal hulqli, komil insonga qaratilgan boʻlib, ular ilohiy va dunyoviy goʻzalliklarni qadrlashga daʼvatlar bilan nurlantirilgan.

Mashhur alloma **Umar Hayyom** ham estetika rivojiga katta hissa qoʻshgan. «Dunyoda yaxshi narsalar koʻp va ularni koʻrib

bahramand bo'lish odamlarni shod etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo hech narsa go'zal yuz o'rnini bosa olmaydi, chunki go'zal yuz shunday quvonch baxsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kela olmaydi. Agar go'zal yuz yana yaxshi xulq bilan uyg'unlashsa, baxt-saodatning eng yuqori darajasi bo'ladi», – deb yozadi Umar Hayyom «Navro'znoma» asarida.

Pahlavon Mahmud (1247–1326) Xorazmda yashab, ijod etgan mutafakkir va faylasuf shoirdir.

U ko'hna Urganch va Xiva madrasalarida ta'lim oldi, turli xil bilimlarni puxta egalladi va jismoniy tarbiya bilan ham muntazam shug'ullandi, milliy kurash qoidalarini o'rgandi. Yigitlik pal-lasidayoq kuragi yerga tegmagan bahodir, nozik didli shoir sifatida shuhrat qozondi. U Sharqning deyarli barcha mamlakatlarida bo'lib, musobaqalarda qatnashdi, faqat zafar quchdi, tushgan in'om-ehsonlarni, sovrin, mukofotlarni beva-bechoralarga ulashib berib, o'zi ota kasbi po'stindo'zlik va telpakdo'zlik bilan kun kechirdi.

Naql qilishlaricha, Pahlavon Mahmudning Hindistonga safari hind xalqining milliy bayramiga to'g'ri kelibdi. Bunday ayyomlarda xalq sayillari, har xil tomoshalar, musobaqalar uyushtirilar edi. Pahlavon Mahmudning shahar chetidagi saroylardan biriga tushganini eshitgan sulton uni ertangi kurashda ishtirok etishi va saroy polvoni bilan bellashishini so'rab odam yuboribdi. U rozilik bildiribdi.

Pahlavon Mahmud kurash tushishdan oldin ulug'larning qa-damjolarini ziyorat qilar ekan. Nogahon, ziyoratchilar orasida bal-land ovoz bilan nola qilayotgan bir ayolga ko'zi tushadi. U erining qabrini quchoqlab: «Ey Xudo, ikki bolam va erimni olding, ertangi kun maydonda yolg'iz o'g'limning qo'lini baland qilgin, bo'lmasa, yashash imkoniyatidan mahrum bo'lamiz», – deb nola chekayotgan ekan.

Pahlavon Mahmud bu xotin sulton saroyidagi pahlavonning onasi ekanligini sezib, unga tasalli beradi. «Xotiringiz jam bo'lsin. Xorazmdan kelgan polvon o'g'lingizni yiqitolmas, inshoolloh, o'g'lingiz g'olib chiqar», – deydi u.

Ertasi kuni kurash maydonida Pahlavon Mahmud o'zini g'oyatda zaif va kuchsiz qilib ko'rsatadi. Uzoq vaqt kurash ajrimga kelmaydi. U raqibini boshidan ushlab o'ziga tortib oldi-da, yuqoriga

ko'targancha o'z tizzasini yerga bukadi. Keyin yiqildim, degan ishora bilan kurash maydonidan chiqib ketadi.

Pahlavon Mahmud Hindistondaligida Dehliga tog'liklar bostirib kirishadi. Qattiq jang boshlanadi. Qizg'in olishuvlarning birida Hindiston podshohi Ray Ropoy Cho'na tang ahvolda qoladi.

Ammo, vaqtida yetib kelgan Pahlavon Mahmud uni o'limdan qutqaradi. Shoh minnatdorchilik tariqasida:

– Tilang tilagingizni, nima istasangiz muhayyo qilaman, – deb so'raydi.

– Menga na oltin, na yoqut kerak emas, – deydi Pahlavon Mahmud hammani oliyjanoblighi bilan hayratda qoldirib, – menga faqat ulkan bir teriga sig'adigan sobiq asir hamyurtlarimni bersangiz, ularni ozod qilib Xorazmga olib ketsam, – deb javob qaytaradi. Mahmud o'z po'stindo'zlik hunarini ishga solib, terini ingichka qilib kesib chiqadi va ulkan bir saroyning devorlariga mixlar qoqib, haligi tilimlangan uzunligi behad terilarni ularga chatib chiqadi. Unga 200 dan ziyod xorazmliklarni sig'dirib, vataniga olib ketadi.

Pahlavon Mahmud ajoyib ruboiylar yozib, go'zallik g'oyalarini ilgari surgan. Uning ruboiylarida shoir mansub bo'lgan juvonmardlik tamoyillariga xos muhim belgilar – saxovat, shafqat, mardlik ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Pahlavon Mahmudning talqinicha, inson o'z tabiatida mavjud bo'lgan soflikni asrashi kerak, u ayyorlikka, makr-hiylaga, pastkashlikka berilmasligi lozim. Inson o'ziga tanqidiy ko'z bilan qaray bilishi, so'ngra boshqalardagi kamchilikni sezishi kerak.

Mutafakkir boshqalarning arzimagan kamchiligini ko'rib, o'zidagi kamchiliklarni, xatolarni sezmagan insonlarni tanqid qiladi. O'z kamchiligini tan olib, o'zgalarga muruvvat bilan qaragan kishilarni esa olqishlaydi:

Nafsingni tiyib, sen unga shoh bo'l, mardsan,
Kimsasi yo'qlarga panoh bo'l, mardsan.
Nomardlar oyoqosti qilar miskinni,
Miskin va g'aribga poygoh bo'l, mardsan.

Umuman, Sharq xalqlari qadimdan go'zallikni jamiyat taraqqiyotining va insoniy munosabatlar rivojining mezoni, deb

bilganlar. Odamlarda chinakam insoniy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish orqali ijtimoiy taraqqiyotning ongliligiga erishish mumkin, deb hisoblaganlar.

Masalan, **Abu Ali ibn Sino** hayoni insonning abadiy go'zalligi va latofatiga, hayosiz yuzni esa jonsiz jasadga o'xshatadi.

Haqiqatdan ham, sharm-hayo, or-nomus bor joyda go'zallik tantana qiladi. Aytish mumkinki, tashqi go'zallik bu shakldir, hodisadir.

Ichki go'zallik – mazmundir, mohiyatdir. Mazmun va mohiyat shakl va hodisani belgilaydi. Mazmun birlamchi va belgilovchi, shakl esa hamma vaqt ikkilamchidir.

Abu Rayhon Beruniy tashqi go'zallik, qiyofadagi jamol – bular ikkovi ham yoqimli bo'lishi kerakligini, odamlar o'zaro uchrashganlarida ushbu go'zal jamolni ko'rishga rag'bat qilishlarini, lekin shakl chiroyi ona qornida ato qilinishi, uni o'zgartirish hech bir zotning qo'lidan kelmasligini aytadi. Ammo, xulq-atvorga kelsak, uni insoniy axloq kitoblarida aytilganidek, davolab, tarbiyalab, go'zal-pokiza tutib inson salbiy holatlarga tushib qolmasligi mumkinligini ta'kidlaydi.

ISLOM MADANIYATIDA ESTETIK QARASHLAR

Sharq Uyg'onish davri Ovro'po Uyg'onish davridan qariyb besh asr oldin boshlanib, unga nisbatan uzoq muddat davom etgan. Sharq Uyg'onish davri ma'rifati va madaniyati haqida so'z borganda, uni Islom dini bilan uzviy bog'liq ekanligini e'tirof etish kerak.

Islom dini dunyo diniga aylanishi munosabati bilan musulmon o'lkalarida ilm-fan taraqqiyotiga keng yo'l ochildi. Zero, Islom – ilm-fanga, ma'rifatga keng rag'bat ko'rsatdi. Qur'oni karimning ilk nozil bo'lgan oyati ham «Iqro» – «O'qi» edi. Shundan boshlab musulmonlar Ollohning muqaddas so'zlarini o'qishga, u yaratgan olam go'zalliklarini anglashga kirishib ketdi va bu jarayon hozir ham faol davom etmoqda. Islom, eng avvalo, ilm – ma'rifatni ulug'laydi.

Muhammad (sav) hadislarida: «Alloh taolo sizlarga Islomni din qilib ixtiyor etdi. Uni husn-u xulq va saxovat bilan e'zozlang. Zero, u faqat mazkur ikki xislat bilangina komil bo'ladi», – deb uning estetik jihatlarni ta'kidlagan edilar.

Qur'oni karim va hadisi shariflar Islom madaniyati va estetikasining manbaidir.

Qur'oni karim ming yildan beri tafsir qilib kelinayotgan bo'lsada, hali uning sir-sinoati, go'zalliklari mohiyati to'la ochib berilgan emas.

Xususan, «Oloh go'zal va u go'zallikni sevadi», – deyiladi Qur'oni karimda. Demak, Islomning estetik nuqtayi nazari go'zallikka oshno bo'lmoqdir. Oloh go'zal ekan, u yaratgan Odam ham, u bunyod etgan Olam ham, o'z bandalariga hadya etgan noz-ne'matlar ham go'zaldir.

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy «Al-Adab al-mufrad» («Odob durdonalari») asarida inson xulqi go'zalligi haqida bunday hadislarni keltirgan: Rasululloh: «Yaxshilik – axloqning chiroyli bo'lishi, gunoh esa ko'nglingda g'ashlik paydo bo'ladigan (nojo'ya) ishni qilishdadir. Uni odamlar bilib qolishini xohlamaydigan bo'lsang, mana shu ishni qilmog'ing gunohdir», – dedilar.

Yana bir hadisda ko'ngil shodligi, yaxshilik va yomonlik haqida, boylik bilan maqtanmaslik xususida bunday deyiladi: «Rasululloh: «Boylik yomonliklardan saqlanadigan odamlar uchun zararsizdir. Mana shunday kishilar uchun tani sog'lik boylikdan ham yaxshiroqdir va ko'ngil shodligi (Allohga shukrona aytiladigan) ne'matlardan biridir» (98-bet). «Odob durdonalari»da axloqiy go'zallik haqida yana bunday hadislarni o'qiymiz: Rasululloh: «Sizlarning yaxshilaringiz – axloqi yoqimli bo'lganlaringizdir», – der edilar. Shu asarda yana ko'ngil sahiyligi haqida bunday deyiladi: «Boylik – molning ko'pligi emas, balki nafs (ruh)ning boyligidir».

Shuningdek, Qur'oni karimda yana «Tangri sizlarning tashqi ko'rinishlaringiz yoki mol-u dunyolaringizga emas, balki dillaringizga, ishlaringizga qarab baho beradi», – deb ta'kidlanadi.

Forobiy, Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, al-Buxoriy, at-Termiziy, Ibn Bojja, Abul-A'lo al-Maarriy, Ibn Tufayl, Abu Homid G'azzoliy, Aziziddin Nasafiy, Nizomul-Mulk, Motrudiy, Burxoniddin Marg'inoniy, Burxoniddin Rabg'o'ziy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy kabi allomalarimizning asarlarida estetik tafakkurning bebaho durdonalari jamlangan.

Estetika taraqqiyoti Amir Temur nomi bilan ham chambarchas bog'liqdir. **Amir Temur** (1336–1405) nafaqat ulug' sarkarda, atoqli davlat arbobi, balki dinshunos, nozikta'b qonunshunos sifatida dunyo ah-

liga tanilgan. Temur va temuriylar davrida mo'g'ul bosqini tufayli butunlay vayron etilgan Samarqand shahri qayta qurildi. Shahar tavaragi Ohanin, Shayxzoda, Chorsu, Korizgoh, So'zangaron va Feruza atalmish oltita darvozali qal'a devori bilan o'rab chiqilgan. Ko'r-kam va muhtasham binolardan tashqari, turli tuman kasbdagi hunarmandlar mahallalari qad ko'targan. Ispan elchisi Klavixoning yozishicha, Amir Temur hunarli biror kishini ham Movarounnahrni tashlab ketishiga yo'l qo'ymagan. Aksincha, sohibqiron farmoni bilan Damashqning mohir to'quvchilari, Halabning mashhur paxta yigiruvchilari, Anqaraning movut to'quvchi korxonalari, Turkiya va Gurjistonning zargarlari Samarqandga ko'chirib olib kelingan. U Samarqand atrofida o'z farzandlariga atab ko'shklar, go'zal bog'lar qurdirgan.

Mohir me'mor, tajribali sohibkorlar aql-zakovati, mehnati, mahorati bilan barpo etilgan Bog'i Dilkusho, Bog'i Chinor, Bog'i Baland, Bog'i Shamol kabi chorbog'lar va ulardagi go'zal ko'shklar o'sha davr sayilgoh-bo'stonchilik, bog'dorchilik san'atining namunalaridir. Qisqa fursatda Samarqand o'z miqyosi, go'zalligi bilan o'sha davrdagi barcha shaharlardan o'zib ketdi. Temuriy shahzodalar Shohruh, Ulug'bek, Boysung'ur, Husayn Boyqaro ham Samarqandni go'zal va farovon etishda ota-bobolari izidan bordilar. Amir Temur o'z nevaralarining tarbiyasi va ma'lumot olishiga katta ahamiyat berdi. O'z zamonasining orif kishilari ularga fan asoslaridan, she'riyat, musiqa, xattotlik, san'at, arab, fors, turk tillaridan chuqur ta'lim berdilar. Tarix, adabiyot, san'atga qiziqish ruhida tarbiyalangan temuriy shahzodalar bir-birlari bilan ma'naviy aloqada bo'ldilar. Bu aloqalar XV asr estetikasini rivojiga katta hissa qo'shdi.

4-§. ALISHER NAVOIY VA UNING IZDOSHLARINING ESTETIK QARASHLARI

XV asr falsafiy, adabiy-estetik tafakkuri taraqqiyoti **Alisher Navoiy** nomi bilan bog'liq. Buyuk shoir, olim va davlat arbobi Alisher Navoiy o'zidan keyingi avlodlarga ulkan adabiy-badiiy xazina, go'zallik bilan nurafshon bir meros qoldirdiki, bu meros hali to'la o'rganilgan emas.

Navoiy falsafiy, adabiy-estetik qarashlari markazida komil inson tarbiyasi, uning olam go'zalliklari orasidagi hayot tarzi qanday bo'lishi kerak, degan masala turadi.

Alisher Navoiy ijodi – badiiy, tarixiy, ilmiy-falsafiy asarlarining har bir satrida so'z – dur-javohirga aylangan va go'zallik bilan zarhallanib jilolantirilgan. Navoiy go'zallikni, nafis san'atni yuksak qadrlab, nafis san'at inson ma'naviy olami, kamoli uchun kalit ekanini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy nazarida bahor chamanlari, husn-u jamol gulshani, mangu yashilligini yo'qotmagan savr-u shamshodlar va aksincha, xazon fasli, ravza ashjori (jannat daraxtlari)ning ishq va hijron gulxanlarida kuyib-yonishi, lola qonin to'kuvchi charx, gulzorsiz qolgan bulbullar – barchasi ruhlar olamidadir:

Navbahor ayyomi bo'lmish, men diyoru yorsiz,
Bulbul o'lg'ondek xazon fasli gul-u gulzorsiz.
Goh sarv uzra, gahi gul uzra bulbul nag'masoz,
Vahki, menmen gung-u lol, ul sarvi gulruxsorsiz.

Baytlar davomida shoir aytadi: jannatda dildorsiz, ya'ni ishqsiz, yonishsiz (faqat yeb-ichish va mol-mulk dardida) bir dam tursam, jannat daraxtlari go'zal ko'rinmaydi, ular nazarimda o'tinday, daraxtlarning gullari esa – olovdek jonimni kuydiradi.

Uning yozgan g'azallaridan birining mazmuni bunday: bizga yana bir shifo dorisi berilgan bo'lib, uni san'at deb ataydilar, go'zallik yaratuvchi san'atkorlar chizgan rasmlar – mo'jizakordir. Ular inson ruhiga mayin ta'sir qilish qudratiga ega.

Navoiy o'zining «Farhod va Shirin» dostonida Farhod devorlarni suratlar bilan bezab, ularda Shirin rasmini chizganligini, ayni vaqtda Shirin g'oyat go'zal hur-parilar qurshovida ham o'zining beqiyos husni bilan ajralib turgani tasvir etilganini hikoya qiladi.

Navoiyning adabiy, tarixiy va falsafiy asarlarida go'zallik, nafis san'at haqidagi fikrlar istagancha topiladi. Shu bilan birga uning adabiy-estetik qarashlari «Majolis un-nafois», «Mezon ul-avzon» va «Mufradot» asarlarida yanada yorqin ifodasini topgan. «Majolis un-nafois»da 450 dan ziyod shoirning hayoti va ijodi haqida so'z yuritilib, ular ijodining eng cho'qqisini ko'rsatuvchi asarlaridan misollar keltiradi, ularning yutuq va kamchiliklarini baholaydi.

Navoiy davrida kosiblar, hunarmandlar, ustalar, naqqoshlar, sozandalar, hofizlar, olimlar, amirlar va amaldorlar ham she'r yozganlar. Bular turli estetik nuqtayi nazardagi kishilar bo'lib, ular orasida «izhori fazilat», «ermak» uchun she'r yozadigan shaklbozlar ham bo'lgan. Navoiy shu xil shoirlarni qattiq tanqid qiladi.

Navoiy badiiy so'z san'atining, estetik, hissiy-ruhiy quvvatini alohida ta'kidlar ekan, shoir-san'atkor xulq-atvoriga va estetik madaniyatiga alohida o'rin ajratadi. Chunki, odob-axloq islom estetikasining tarkibiy qismi bo'lib, musulmon kishi hayoti va faoliyati odob qoidalari mezoni bilan baholanadi. Shu tariqa Navoiy she'r sohiblarining kamtarlik, himmatlilik, xushmuomalalilik, saxiylik kabi fazilatlarini ulug'laydi.

G'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy o'zbek adabiyotini jahon miqyosiga ko'targan va insoniyat madaniyati, estetikasi xazinasiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk davlat arbobidir. U yashagan davrda Sharqning madaniy markazlaridan biri bo'lgan Hirotda hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-fan, adabiyot, san'at, me'morchilik keng rivoj topdi.

Temur va Ulug'bek davrida Samarqand, Sheroz, Hirotda rivojlangan xattotlik, naqqoshlik va musavvirlik san'ati Kamoliddin Behzod va uning atrofidagi san'atkorlar kamolotiga zamin bo'ldi. Miniatura san'ati, tabiat ko'rinishlari, kishilar portretlari, hayot lavhalarini tasvirlovchi asarlar paydo bo'ldi. Adabiyot rivoji bilan uzviy bog'liq bo'lgan kitobat san'ati ham shu davrda keng rivojlandi.

Miniatura markazida inson shaxsi turadi. Uni mohirlik bilan tasvirlashda **Kamoliddin Behzod** katta muvaffaqiyatga erishgan. Sharq miniaturasining buyuk vakili Kamoliddin Behzod 1455-yil Hirotda hunarmand oilasida dunyoga keladi.

Uning iste'dodi juda erta namoyon bo'ladi va Alisher Navoiy diqqatini tortadi. Uni o'z davrining mashhur san'atkori Mirak naqqoshga shogirdlikka beradilar. Navoiy yosh san'atkorni ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatladi. Behzod Mirak naqqoshdan ta'lim olib bo'lgach, avval Navoiy kutubxonasiga, keyinchalik Sulton Husayn kutubxonasiga rahbarlik qilgan.

O'rta Osiyoda badiiy bezakli qo'lyozmalarning aksariyati Navoiy va Behzod davrida Hirotda yaratilgan. Behzod va uning izdoshlari Alisher Navoiy, Jomiy, Nizomiy, Dehlaviy, Ali Yazdiy

kabi adiblar va tarixchilarning asarlariga chiroyli rasmlar ishlashgan. Behzod musavvir Mirak naqqosh rahbarligida shakllangan bo'lsa, ijodining yuksak bosqichga ko'tarilishi davlat arbobi, shoir Navoiy rahbarligida bo'ldi.

Uning homiyligi, rahbarligi, yo'l-yo'riq ko'rsatishi natijasida ustoz Behzod va Shoh Muzaffarlar rassomlikda beqiyos shuhrat qozondilar.

Bir donishmand go'zal xulqli, odobli, lekin juda xunuk chehrali bir yigitni ko'rib: «Ey yigit, sening go'zal xulq va odobing xunukligingni yuvib yubordi», – degan ekan. Go'zallik tushunchasi hamma vaqt Alisher Navoiy zamondoshlari va izdoshlarining diqqat markazida bo'lgan.

Sa'diy Sheroziy o'zining «Guliston» asarida shunday hikoya qiladi: «Ota sayohat orzusidagi o'g'liga «Sayohatchi yo boy, yo olim, yo chiroyli, yo ashulachi yoki hunarmand bo'lishi kerak», deydi. Chunki, masalan, «Bir chimdim husn-u jamol bir dunyo mulk-u moldan yaxshiroqdir. Go'zallik dardman ko'ngillarning malhami, qulf eshiklarning kalitidir. Tabiiydirki, kishilar uning suhbatini dil orzulari deb biladilar va unga xizmat etmakni faxr hisoblaydilar».

Alisher Navoiy odobli inson barcha odamlarning yaxshisi ekanligini, u mansabdor kishilardan go'zalroq va badavlat odamlardan hurmatliroq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, go'zal ko'ngilni ochadi, xunuk hayotni o'ksitadi, yaxshi xulqli go'zal – jannat huridir, yomon tabiatli xunuk – do'zaxbon devdir.

Musavvirlik san'atini yuksak qadrlagan Boburning o'g'li Nasriddin Muhammad Humoyun hirotlik, samarqandlik, termizlik musavvirlarni saroyga taklif qilgan. Shahzodaga termizlik Mir Mansur Musavvirni tanishtirganlarida, uning rasmlaridan zavqlanib: «Agar mening xizmatimga shu musavvir berilsa, uning uchun Hindistondan ming tuman pul jo'natishga roziman», – degan ekan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Humoyun Mirzo Kobul taxtini egallagandan so'ng musavvirlik ustaxonasi tashkil etib, unga Mir Mansur Musavvir, uning o'g'li Mir Said Ali, Abdusamad Sheroziy, Mavlono Jaloliddin Yusuf naqqosh kabi Behzod shogirdlari va safdoshlarini o'z xizmatiga oladi. Humoyun va uning o'g'li Akbar mashhur musavvir Abdusamad Sheroziydan musavvirlik sirlarini o'rgangan ekanlar.

XVI asrning 70-yillarida Akbar saroyi qoshidagi musavvirlik ustaxonasida turli o'lkalardan kelgan musavvirlar ijod qilganlar.

Bu davrda yaratilgan bir qator risolalarda husnixat san'ati bilan bog'liq estetik axloqiy vazifalar bayon etilgan. Chunki, O'rta asrlar musulmon dunyosida husnixat va qo'lyozma kitob bezash – xattotlik san'ati boshqa mamlakatlarga nisbatan yuksak darajada rivojlangan va estetik ahamiyat kasb etgan edi.

«Chiroyli xati bor kotib, – deydi Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida, – so'zga oro beradi va so'zlaguvchiga rohat bag'ishlaydi. Kotib shoirlar she'ri bilan varaqni bezovchi va so'z xazinasining xazinaboshidir». Z. Vosifiyning «Bado'e ul-vaqoe'» asarida yozishicha, o'z davrida Yoqut xattot bitgan «Musxaf»da bir «vov» harfi tushib qolgan ekan. Boshqa barcha «xushnavis»lar shu bir harfni o'xshatib yozisholmabdi, oxiri yana Yoqutga murojaat qilishgan ekan. Sulton Husayn va Ubaydullaxon zamonida Mirak naqqosh, Sultonali Mashhadiy, Jaloliddin Yusuf naqqoshlar kitobat san'atida ham mohir edilar.

Bu davrda voizlik (notiqlik) san'ati ham rivoj topdi. Qadimda so'z aytuvchi notiqlikni voiz, uning nutqini esa va'z deb ataganlar.

Voizlik bilimdonlikni, salohiyatni, so'zga boylikni, va'z ayta olish iste'dodini, yoqimli ovozni talab etardi. Husayn Voiz Koshifiyning «Axloqi Muxsiniyn», «Futuvvati sultoniya», Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», Zayniddin Vosifiyning «Bado'e ul-vaqoe'», Xondamirning «Makorim-ul axloq» kabi asarlarida voizlik san'ati haqida atroflicha fikr yuritilgan. «Boburnoma»da Zahiriddin Muhammad Boburning Hindistonni egallash yo'lida harbiy jihatdan kuchli dushman Rana Sinxga qarshi hal qiluvchi jang oldidan o'z qo'shinlariga aytgan otashin nutqi keltiriladi. Bu nutqdan ruhlangan temuriyzoda jangchilari og'ir jangda bahodirlik ko'rsatib g'alaba qozonadilar.

Zahiriddin Muhammad Boburning estetik qarashlarida she'riy san'at, musavvirlik, shaharsozlik, musiqa haqidagi mulohazalari muhim o'rin tutadi.

Nutq madaniyati va notiqlik san'atining asosiy talablari nimadan iborat? Til – dilning tarjimoni, til orqali kishilar bir-birlari bilan fikrlashadilar, do'stlashadilar, inoqlashadilar. Aniq, ravon, sodda va ifodali so'zlash madaniyatli kishilarga xos fazilat bo'lib, bunday

odamlarning soʻzini eshitish huzur baxsh etadi, aqlni qayraydi. Yaxshi soʻz jon ozigʻi, deb bekorga aytilmagan. Alisher Navoiy otashin nutqi, asosli dalillari bilan Hirotda sulton Husaynga qarshi xalq isyonini tinch yoʻl bilan bartaraf etadi. Alisher Navoiyning aytishicha, rostgoʻylik nutqning eng yaxshi bezagidir. Soʻz gavhari oldida chin gavhar bir tomchi suv boʻlib qoladi. Notiq har bir soʻzning mohiyatini chuqur anglagan holda uni teran ifoda etishi kerak.

Notiqlik sanʼati juda katta ijodiy mehnat va masʼuliyat talab etadi. Baʼzilar nutq madaniyatini chiroyli soʻzlarni topib gapirish deb tushunishadi. Notiqlar chiroyli soʻzlarni emas, balki odamlarning yuragiga tez yetib boradigan soʻzlarni aytishgan.

Pahlavon Mahmud bu haqda shunday yozadi:

Nutqing kabi nutq dunyoda ey doʻst, yoʻqdir,
Qutlugʻ bu kalomda hech kamu-koʻst yoʻqdir.
Yongʻoq-ku soʻzing, kerakmas archimoq, chaqmoq,
Hammasi magʻiz uning. Poʻchoq-poʻst yoʻqdir.

XVII—XIX ASRLARDA ESTETIK TARAQQIYOT

Bu davrda estetik tafakkur taraqqiyotida Darvesh Ali Changiyning «Risoi musiqiy», Maleho Samarqandiyning «Muzakkir ul-asxob», Zayniddin Vosifiyning «Badoʻe ul-vaqoeʻ» asarlari muhim ahamiyat kasb etdi.

Maleho Samarqandiy «Muzakkir ul-asxob» asarida 160 dan ziyod ijodkorlar haqida yozib, oʻsha davr madaniyati, turmush tarzi, badiiy meros namunalari toʻgʻrisida fikr-mulohazalarini bayon etgan. Maleho ushbu tazkirasiga «Maleho» (goʻzallik) taxallusini tanlab, shoir va adiblar ijodiga alohida eʼtibor beradi.

Maleho Samarqandiy oʻz davrida koʻz oʻngida sodir boʻlgan ijtimoiy adolatsizliklar, nojoʻya ishlarga nisbatan befarq qaray olmagan. Shuning uchun oʻz davri tartiblariga tanqidiy munosabatda boʻlgan, chunonchi, Subxonqulixon hukmronligi vaqtidagi poraxoʻrlilik, oʻzboshimchalik, yovuzliklarni mana bunday tasvirlagan: «Subxonquli taxtga oʻtirishi bilan amaldorlarning yovuzligiga erkinlik berib qoʻydi: odamlar izzat-hurmatga va katta mansabga erishish uchun xonning amirlari va yaqinlariga pora tarzida pul

berdilar. Poraxoʻrlik shu darajaga borib yetdiki, baʼzi odamlar pora berish uchun qarz koʻtarib amalga yetishdilar. Lekin ularning amaldorligi uzoqqa yetmadi, chunki boshqa bir odam yana pora berib, oʻsha mansabni sotib oldi va mansabdan tushgan amaldor, umr boʻyi qarzdorlik tutqunligiga tushib qoldi».

Maleho faqat koʻzga koʻringan Sayido Nasafiy yoki yoshi anchaga borib qolgan Hoja Sameʼ Saodat, Muhammadamin Sarafroz Samarqandiy, Lutfullo Shokir kabilar haqidagina emas, shuning bilan birga endigina koʻzga koʻrina boshlagan, imkoniyat-u harakati boʻlsa katta shuhratlarga sazovor boʻlishi mumkin boʻlgan yoshlar toʻgʻrisida ham oʻz bashoratini bildira olgan. Chunonchi, Abdulla Mulham Buxoriy haqida u mana bunday deb yozgan: «Mulham – oti Abdullodir. U ham buxorolik boʻlib, yoshdir. Maydonga endi kirib kelayotir. Uning kelajagi borligi koʻrinib turibdi».

Xullas, Movarounnahr va Xuroson Uygʻonish davri mutafakkirlari sanʼatning voqealikka munosabati muammolariga asosiy eʼtibor qaratgan boʻlsalar, XV–XVII asrlarda yaratilgan risolalarda, tazkiralarda ijod amaliyotidan kelib chiqqan holda fikr-mulohazalar bayon qildilar. Demak, bu oʻrinda estetika nazariyasi bilan uning amaliy masalalari oʻzaro bogʻlanib ketganini taʼkidlash lozim boʻladi.

Shuningdek, bu davrda Nodira, Turdi, Mahmur, Gulxaniy, Shermuhammad Munis, Ogahiy kabi bir qator zabardast nafosat namoyondalari yashab, ijod etdilar.

Oʻzbekistonda ilgʻor estetik gʻoya namoyondalari H. H. Niyoziy, Abdulla Avloniy, Behbudiy, Fitrat kabilar oʻzbek adabiyoti, teatri, sanʼati sohalarida chuqur, sermazmun ijod qildilar. Abdurauf Fitrat «Oʻzbek musiqasi va uning tarixi» asarida qadimda xonaqohlarda aytiladigan «Naqshi Mullo» kuyi Abdurahmon Jomiy asari, Shashmaqomdagi «Qari navo» kuyini esa Alisher Navoiy asari ekanini eslatib oʻtadi.

Shuningdek, u oʻzining 1913-yilda yozgan «Hind sayyohi» asarida meʼmoriy obidalarning achinarli ahvolda ekanligini kuyinib tasvirlaydi. Oʻrta Osiyoda juda koʻp ilgʻor estetik tafakkur namoyondalari yashab ijod etdilar. Ularning noyob asarlari hanuzgacha xalq ommasini tarbiyalash ishiga oʻz hissasini qoʻshmoqda.

O'rta asrlarda musulmon san'atining nazariy va amaliy tajribalarini umumlashtirib, Ovro'pa Uyg'onish davri mutafakkir va san'atkorlari puxta o'zlashtirdilar.

Bu qarashlar yangicha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar shakllanayotgan vaqtlarda ham Ovro'po hududlari doirasida rivojlanib, yoyilib boraverdi. Bunga asosiy sabab, Sharq san'atkorlari G'arblik kasbdoshlaridan ancha oldin san'atning ilohiy va dunyoviy mazmunini qaror toptirishga muvaffaq bo'lgan edilar. O'rta Osiyo xalqlari san'atining taraqqiyparvarligi va estetik jihatdan ahamiyatligi xuddi ana shu tamoyillar bilan izohlanadi.

Savol va topshiriqlar

1. O'rta Osiyoda estetik qarashlarning xarakterli xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Alisher Navoiyning badiiy estetik qarashlari haqida so'zlab bering.
3. Amir Temur davridagi estetik taraqqiyot haqida nimalarni bilib oldingiz?

5-§. SHARQ VA OVRO'PO MAMLAKATLARIDA ESTETIK QARASHLAR TARIXI

Biz bilamizki, o'tmishda estetik qarashlar, g'oyalar, fikr-mulohazalar, ta'limot va nazariyalar falsafa fani bag'rida paydo bo'ldi. Ayni paytda, falsafiy ta'limotlardagi xilma-xil yo'nalishlar estetik qarashlarning ham turli ko'rinishi va yo'nalishlariga kuchli ta'sir o'tkazib keldi. Nafosat mohiyati, estetik ong va estetik faoliyat tabiati, san'atning voqelikka munosabati masalalarida turlicha qarashlar paydo bo'ldi.

Estetik g'oyalar dastavval qadimgi Sharq o'lkalarida, jumladan, Misr, Mesopotamiya, Bobil, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon mamlakatlarida vujudga keldi.

ANTIK DUNYO ESTETIKASI

Qadimgi Sharq mamlakatlarining xalqlari bizga meros qilib qoldirgan yozuvlar (Finikiya alifbosi, O'rxun-Enasoy bitiklari, Xorazm alifbosi, qimmatbaho ma'danlardan ishlangan san'at

asarlari, Misrda fir'avn Tutanxamon maqbarasidan topilgan osori-atiqalar, Amudaryo xazinasi, Doro I tasviri solingan oltin tangalar, iskiqlar oltin buyumlari va boshqalar) qimmatli va bebahodir. Afsuski, mazkur boy estetik meros hozirgacha deyarli o'rganilmagan va ilmiy jihatdan sharhlab berilmagan.

Qadimgi Yunoniston ziyolilaridan **Gerodot** Sharq mamlakatlarning ko'plarida bo'lib, o'z tarixiy asarlarida ular haqida bayon qilgan. Qadimgi Sharq estetik qarashlarini o'rganib, ularni umumlashtirib, nazariy jihatdan yanada boyitib bayon etish, boshqa hayot jabhalarida bo'lganidek, estetik qarashlar tarixida ham qadimgi Sharq mamlakatlari erishgan yutuqlar zaminida Ovro'po mamlakatlari badiiy madaniyati tarkib topganligi sir emas.

Qadimgi Yunon san'atkorlari va faylasuflari qadimgi Sharq badiiy madaniyati merosiga tayangan holda estetik g'oyalar va fikr-mulohazalarni ishlab chiqdilar. Shu asos tartibga solingan estetik maktablar hamda oqimlarga zamin bo'lib xizmat qildi.

Qadimgi yunon estetik ta'limotining ibtidosi mashhur matematik olim va faylasuf Pifagor (eramizdan avvalgi VI–V asrlar), yunon shoiri Homer (eramizdan avvalgi XII–XI asr) «Iliada» va «Odiseya» dostonlarida, Aristofan (eramizdan avvalgi 446–385-yillar), Arxilox, Gesiod (eramizdan avvalgi XII asr) ning poemalarida, Sofokl (eramizdan avvalgi 497–406-yillar), Esxil (eramizdan avvalgi 525–456-yillar) tragediyalarida, Aflotunning «Dialoglar»ida, Aristotelning «Poetika», «Ritorika» asarlarida insoniy go'zallik, hayot nafosati, ulug'vorlik, oliyjanoblik ulug'langan.

Yunon olimi **Demokrit** (eramizdan avvalgi 460–370-yillar) birinchi bo'lib san'atning kelib chiqishini tushuntirishga harakat qilgan. U poeziya, san'atga oid asarlar yozadi. U san'at tabiatga taqlid asosida shakllangan, degan fikrni o'rtaga tashlaydi.

Qadimgi yunon estetik ta'limoti mashhur matematik olim va faylasuf **Pifagor** (eramizdan avvalgi VI–V asrlar) nomi va u yaratgan maktab bilan bog'liq. Pifagor va uning shogirdlari barcha narsalarning mohiyatini raqamlar va ularning o'zaro munosabatlari tashkil etadi, koinot yaxlitligida ham raqam aqidasi yotadi, deb uqtirdilar. Ular mazkur qarashlarini nafosat olamiga ham tatbiq etib, estetik tafakkurni boyitishga o'z hissalarini qo'shdilar. Pifagorchilarning nafosat asoslari, musiqaviy hamohanglik asoslari,

ya'ni «xilma-xil ovoqli tomonlarning kelishuvi» umumbashariy hamohanglik (garmoniya) ekanligi haqidagi qarashlari va g'oyalari estetik tafakkur tarixida muhim o'rin tutadi.

Qadimgi estetika tafakkurida moddiyunchilik (materialistik) yo'nalishni **Geraklit** (e.a. 540–480-yillar) boshlab bergan edi.

U nafosat xossalari moddiy dunyoning o'zidan kelib chiqqan, nafosat hamohanglikni anglatadi, hamohanglik esa qarama-qarshiliklar birligini tashkil etadi, deb ko'rsatadi va nafosatning nisbiyligi g'oyasini ilgari suradi.

Demokrit (e.a. 460–370-yillar) go'zallikni hamohanglikda, bo'laklarning to'g'ri mutanosibligida, tomonlar mosligi (simmetriya)da deb bildi va uni me'yor tushunchasi bilan bog'laydi, u san'at insonning dastlabki ehtiyojlari qondirilgandagina vujudga keladi, deb uqtirdi. Demokrit san'atning mohiyatini voqelikka taqlid qilish (mimesis)da ko'rdi.

Suqrot (e.a. 470–399-yillar) ta'limotida go'zallik koinotdan inson turmushiga, uning ichki kechinmalariga ko'chirilgan bo'lib, go'zallik va ezgulik birligi yoki hozirgi ta'bir bilan aytganda estetika va axloq birligi yetakchi g'oya sifatida bayon qilinadi.

Suqrot estetik tasavvurlarning nisbiyligi g'oyasini ilgari surib, estetik va manfaatli belgilar o'rtasidagi yaqin aloqadorlik mavjudligini ko'rsatib berdi.

Aflotun (e.a. 427–347-yillar) qarashlarida estetika ham go'zallik falsafasi, ham san'at falsafasi sifatida ta'riflanadi. Aflotunning fikricha, nafosat manbaini avvalo g'oyalar tashkil etadi.

His-tuyg'u beradigan barcha narsalarni abadiy, o'zgarmas g'oya «yoritib turgan»dagina go'zallik kashf etiladi. Uning fikricha go'zallik o'ta hissiyotli bo'lgani tufayli uning mohiyatini his-tuyg'u bilan emas, balki aql-idrok bilan anglash mumkin.

Qadim Yunon ilk afsonalariga asoslangan **Homer** eposlari san'atning, adabiyotning tub ma'nosini, obrazli tafakkurning buyuk vazifasini, badiiy so'zning qudrati va o'lmasligini eslatib, ta'kidlab, isbotlab kelmoqda. U davrlarda bu buyuk asarlar axloq, go'zallik va tarbiya muassasalarining ham, dorilfununlarda falsafa va tarix darsliklarining ham o'rnini bosgan va *qadim dunyo qomusi* deb atalgan. Bu asarlarning boqiyliigi shundaki, u xalq afsonalari va tarixiy voqealarga asoslangan, dostonlarda qahramonlik va

xiyonat, muhabbat va nafrat, ezgulik va yovuzlik, sadoqat va intiqom, hijron, vafo, taqdir, vijdon, gunoh kabi azaliy insoniy muammolar o'zining yuksak badiiy-epik ifodasini topgan.

Bu dostonlarning umrboqiyiligini ta'min etgan yana bir sabab, axloqiy va estetik idealning mustahkamligi, hayotbaxshligi, ezgulik va halollikka, jahoniy uyg'unlik va mangu go'zallikka intilishdir.

«Iliada» va «Odissey» dostonlari kitobxonni hozirgacha hayratga soladigan minglab psixologik kashfiyotlar, inson vujudini titratuvchi tasvirlar, kulfat va fojialar, muhabbat va oddiy insoniy quvonchlar asrlardan-asrlarga o'tib keladi.

N. G. Chernishevskiy aytganidek, bu asarlar «kishilarni kurashga o'rgatadi, ozodlikka intiladigan qilib tarbiyalaydi, xalqqa sadoqat va unga xizmat qilish istagini yaratadi».

Hegelning aytishicha, Homerning obrazlar dunyosida qahramonlik holati hamisha ustun, bu asarlarda qahramonlar idealga yaqin turadi. Shu bilan birga, xususiy va umumiy xususiyatlarning birligi tufayli ular hamma vaqt hayotiydir.

V. G. Belinskiyning aytishicha, insoniyat hozirgi ma'naviy balog'ati uchun Homerdan, «Iliada»dagi o'sha tong musaffoligidan qarzdordir. «Iliada» asarini o'zbek tiliga H. Mirmuhamedov tarjima qilgan.

L. N. Tolstoy Homer eposlarini originalda o'qish uchun keksa yoshida atay qadim yunon tilini o'rgandi. Homer poemalari, Horatsiy, Ovidiy kitoblari A. S. Pushkin, N. V. Gogol, Oybek va Usmon Nosirning sevib o'qiydigan asarlari edi.

Estetik qarashlar Platonning «Dialoglar», «Ziyofat», «Davlat» traktati kabi asarlarida, **Aristotelning** (eramizdan avvalgi 384–322-yillar) «Poetika», «Ritorika» asarlarida estetik qarashlar yaqqol o'z aksini topgan. Bu qarashlar Qadimgi dunyo estetik tafakkuri cho'qqisidir.

Arastu (miloddan avvalgi IV asr) barcha zamonlarning olimlari uchun ustoz hisoblangan buyuk yunon faylasuflaridan biri. Miloddan avvalgi 384-yilda Egey dengizi bo'yidagi Stagir shahrida tug'iladi. Arastu go'zallik yoki ajiblik haqidagi fikrlarida aqliy idrok va hissiy idrok uyg'unligiga e'tibor beradi.

Arastuning fikricha, har qanday sezgi, istak-mayl yoki o'y-xayol biror narsa, hodisaga intilar ekan, o'sha narsadan qandaydi

rohat-farogʻat oladi, shu maʼnoda oʻsha narsa ajib yoki goʻzal boʻladi. Fojiali voqea-hodisalar zaminida Arastu vahima, dahshat, rahm-shafqat, hamdardlik orqali inson ruhini poklantirish (katarsis) taʼlimotini ilgari suradi. Arastu fikricha, hayot voqearasini koʻrib, tinglab yoki oʻqib dahshatga tushish va qaygʻurishdan estetik, hissiy lazzat olinadi, undan olisdagi inson taqdiri, qismati uchun qoʻrquvga tushish, qaygʻurish hislari insonni poklaydi, oliyjanoblashtiradi.

Qadimgi Rim estetikasida **Lukretsiy Karning** (eramizdan avvalgi 99–55-yillar) «Buyumlar tabiati toʻgʻrisida»gi asari alohida oʻrin tutadi. Bu olimlarning gʻoyalari faqat qadimgi fan va sanʼatgagina emas, balki undan keyingi davrlardagi sanʼat va estetik qarashlarning rivojlanishiga katta hissa qoʻshib kelmoqda.

Baʼzan Sharq estetik tafakkuri Eron, Xitoy, Hindiston mamlakatlari badiiy madaniyati va sanʼati bilan bogʻliq. Sharq Uygʻonish davri, xususan, Markaziy Osiyo Uygʻonish davri ruhi bilan chambarchas bogʻliqlikda taraqqiy etdi.

QADIMGI XITOIDA ESTETIK TARAQQIYOT

Xitoyda estetik tushunchalar, qarashlar, nazariyalar maʼlum ilm sifatida juda qadim zamonlardayoq vujudga kelgan va oʻz taraqqiyot bosqichlarini bosib oʻtgan. Bu qarashlarga koʻra Osmon va Yer (In va Yan) ruhlari bir-biriga intiladi va shu bilan olam tartibga tushadi.

Buni biz «Shi Szin» («Qoʻshiqalar kitobi»), «I Szin» («Oʻzgarishlar kitobi»), «Shu Szin» («Tarix kitobi»), «In fu szin» («Nur va zulmat garmoniyasi haqida kitob»), «Dio de szin» («Osmon va Yer kitobi») kabi asarlarda koʻramiz. Unda insonlarning ijtimoiy hayoti va xulq-atvoridagi real hodisalarning Osmon bilan aloqadorligi, oʻzgaruvchanligi haqida fikr yuritiladi.

Bundan 2500 yil ilgari yashab oʻtgan Xitoy donishmandi Konfutsiy qarashlarida ham insonlarning taqdiri Osmonga va Yerdagi tabiatga bogʻliq ekanligi aytiladi.

Konfutsiy taʼlimoti qadimgi anʼanalarga va ajdodlarga hurmat bilan qarashga asoslangan, zero uning qatʼiy ishonchiga koʻra, qadimgi hukmdorlar dono, amaldorlar begʻaraz va taʼmasiz boʻlib, xalq himmat va muruvvatli edi. Bu haqda «Qadimgi xitoy falsafasi» kitobida mufassal yozilgan.

U oltita yaxshi fazilatga ega bo'lgan komil inson, oliyjanob arbob (szyun szi) timsolini ko'rsatadi.

Bu fazilatlar: *insonparvarlik(chi)*, *burch(i)*, *axloq-odob me'yorlari(li)*, *bilim(chji)*, *sodiqlik(sin)*, *farzandlik hurmati(syao)* dan iboratdir. Konfutsiy davlatni boshqarishni bunday tushuntiradi. «Buyuk davlatni boshqarishda:

- siyosiy amallarga o'ta jiddiy e'tibor bergin;
- aytgan gaplaring vijdonan bajarilmog'i lozim;
- asosiy boyliklarni tejab-tergab sarf qilgin;
- odamlarni yaxshi ko'rgin;
- xalqdan zamonga qarab foydalan.

Konfutsiy «Xalqqa rahmdillik bilan muomala qilinglar, shunda odamlar g'ayrat bilan mehnat qiladilar», «Yaxshi fazilatlarini ulug'lang, nodon-u johillarga yo'l-yo'riq ko'rsating, shundagina odamlar sizga ishonadilar», – deb yozadi.

Konfutsiy ta'limotida yana quyidagilarni o'qiymiz: «Agar o'zing to'g'ri bo'lsang, buyruqsiz ham barcha narsani bajaradilar. Agar o'zing to'g'ri bo'lmasang, hatto buyruq berilganda ham senga itoat qilmaydilar». Konfutsiy ta'limotlari hozirgi kunda ham Xitoy xalqining ma'naviy madaniyati xazinasidan mustahkam o'rin olgan bo'lib, inson hulqini go'zallashtirishga xizmat qilmoqda.

Qadimgi Xitoy donishmandi **Yan Chju** falsafasi konfutsiychilikdan farqlanib, **Epikur** ta'limotiga yaqin turadi. Ayni vaqtda Yan Chju falsafasi tasavvufga ham yaqindir. Uning fikricha, insonlar o'n ming yil yashasa ham, agar odamiy fazilatlarini bo'lmasa, befoydadir.

HINDISTONDA ESTETIK QARASHLAR

Hindiston Sharq mamlakatlari orasida eng ko'hna va qadimiy madaniyat maskanlaridan biridir.

Hindiston mutafakkirlarining estetik qarashlari jamiyat taraqqiyotida alohida o'rin tutadi. Hind xalqi badiiy ijodi taraqqiyoti alohida ta'limotlar asosida rivojlangan. Hind poetikasi alankara, ras, dxvani haqidagi ta'limotlar yo'lidan borgan va o'z taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan.

Alankara ta'limoti – poetik nutqni tovush va ma'nodor tasvir vositalari bilan bezash uslublarini ishlab chiqishdan iborat.

Ras ta'limoti – san'at va adabiyotning insondagi muayyan ruhiy kechinmalarini, kayfiyat va holatlarini tasvirlash va qo'zg'atish qobiliyatini ochib beradi.

Dxvani haqidagi ta'limot – poeziyaning kishilarda qo'shimcha obrazlarni paydo qiluvchi ajoyib qobiliyatini tahlil qilishga asoslanadi.

Dxvani uslubi hind poetikasida haqli ravishda badiiy mahoratning oliy shakli hisoblanadi.

«Alankara, ras, dxvani to'g'risidagi ta'limot hind poetikasi tayangan uch ustundir. Uni poetik ijodning har qanday shakliga tatbiq etsa bo'ladi», – deb yozgan edi rus akademigi A. P. Barannikov.

Hindiston eng qadimiy madaniyat markazlaridan biridir. Unda miloddan uch ming yil avval yerni sun'iy sug'orish taraqqiy etgan, anhorlar qazilgan, to'qimachilik, zargarlik rivojlangan, pishiq g'ishtdan ikki va uch qavatli binolar qurilgan.

Milodning birinchi asrlaridayoq tib, riyoziyot, ilmi nujum, kimyo, hikmat kabi fanlar rivojlangan, turli janrlarda badiiy adabiyotlar vujudga kelgan. «Rigveda», «Ramayana», «Mahobxorat», «Dashaku-macharita», «Xitopadesha», «Shakuntala», «Malyavikava Agnimtra», «Mudararakshasa» kabi mashhur va ma'lum asarlar shular jumlasidandir. Bular orasida dunyoga eng ko'p tarqalgan va o'zining hikmatli fikrlari bilan ajralib turadigani «Kalila va Dimna»dir. Bu asardagi hikmatlar hayvonlar tilidan olib borilsa-da, ijtimoiy hayot, odamlar orasidagi munosabatlar ko'zda tutiladi.

Asarda voqelikdagi salbiy hodisalarga qarshi o't ochiladi, adolat, odamgarchilik tarannum etiladi. Unda o'sha jamiyatlardagi barcha nuqsonlar, xiyonat va jinoyat, pastkashlik, ig'vo, fisq-fasod, zulmdahshat fosh qilinadi.

«Kalila va Dimna» asarida «Shohlar saroyiga yaqin odamlarning ishi ig'vo, hasad, adovat, chaqimchilik va bir-birini yomonlashdan iboratdir. Kecha-kunduz ular bir-birlarining payiga tushib, bir-birlarini g'iybat qiladilar. Kim iste'dodli bo'lsa, uning haqida shuncha ko'p mish-mishlar to'qiydilar», – deb yozilgan edi. «Kalila va Dimna» asari boshidan-oyoq g'oyat qiziqarli va ibratli, shaklan juda boy, badiiy, mazmunan hayratli hikmatlar, hikoyalar,

masallar, naqlar, rivoyatlar, aforizmlar bilan to'la bebaho xazinadir. Har biri o'zicha mustaqil badiiy lavhalardan iborat, shu bilan birga asosiy qismi ma'lum jihatlardan bir umumiy sujetga ega bo'lgan yaxlit asardir. Unda avvalo, hind xalqining nafis didi, boy hamda ko'p qirrali estetik olami, kuchli zakovat dahosi o'z ifodasini topgandir.

Bu asar shu xalqning uzoq moziydayoq insoniyatga baxsh etgan va asrlar davomida unga xizmat qilib kelayotgan ajoyib tortiqlardandir. «Kalila va Dimna» dunyoning juda ko'p tillariga tarjima qilingan. O'zbek tiliga birinchi marta VIII asrdayoq tarjima qilingan, ikkinchi marta XIX asrda xorazmlik Mulla Muhammad Niyoz tomonidan tarjima qilingan, 1966-yilda bu asar uchinchi marta tarjima qilindi.

Asarda «So'z tajribaga asoslanmagan bo'lsa, shakl mazmunsiz, davlat adolatsiz, do'stlik sadoqatsiz, boylik saxovatsiz, ilm hikmatsiz, hayot osoyishtaliksiz bo'lsa, ular befoydadir. Saxovatli va adolatli shohning vaziri yomon niyatli, raiyatga zulmkor bo'lsa, fuqaro shoh adolatidan mahrum etiladi, marhamat eshiklari ular yuziga bekiladi», – deb yoziladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hind xalqi bilan boshqa Sharq xalqlari, shu jumladan, O'rta Osiyo xalqlari orasida qadim zamonlardan buyon juda yaqin madaniy aloqa bo'lgan. Ular bir-birlaridan o'rganganlar, bir-birlarining an'analarini ijobiy tarzda o'zlashtirganlar va davom ettirganlar.

«Mahobxorat» («Bxarat avlodlari jangnomasi») 100 ming baytni o'z ichiga olgan 18 kitobdan iborat. Asar miloddan avvalgi X–VIII asrlarda yoki uch ming yillar ilgari yozilgan. Asarda afsonaviy shoh Bxaratning avlodlaridan ikki toifasi – *kavlavlar* va *nandavlatlarning* o'zaro adovatlari va urushlari tarixi talqin etiladi. Bunda bahodirlarning ko'rsatgan ajoyib qahramonliklari, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, shuningdek, qadimiy hind xalqlarining o'ziga xos urf-odatlarini tasvirlanadi. Bu jangnomalar orqali qadimiy xalqlarning orzu-umidlari, intilishlarini bilib olamiz. Hindiston san'at mo'jizalariga boy mamlakatdir.

Agra shahridagi **Toj mahal** hayratomuzligi bilan estetika tarixidagi mo'jizalardan biri hisoblanadi. Ijodkor mehnati mahsuli va behad yuksak nafosat obidasi bo'lgan, oq marmarlariga 2 million

rang-barang gul o'yib solingan, Tojmalalni bunyod etishda O'rta Osiyolik me'mor va naqqoshlar o'zlarining katta hissalarini qo'shganlar.

O'zbekistonda tug'ilib, Hindistonga borib, yashab qolgan Xisrav Dehlaviy va Abduqodir Bedillar hind xalqining an'analaridan hayratlanib, o'lmas badiiy asarlar yaratganlar. J. Neru Bobur, Akbarshohlarga baho bergan vaqtda hind xalqining badiiy an'analaridan ilhomlanib o'lmas asarlar yaratgan yana bir qator allomalarimizni ham hurmat bilan tilga olib o'tadi.

OLMONIYA MA'RIFATPARVARLIGI ESTETIKASI

XIX asrning boshida ijtimoiy va aniq fanlarning taraqqiyoti estetikani yanada yuksak bosqichga ko'tarishga yordam beradi.

Ayniqsa, nemis faylasufi **G. F. Hegelning** asarlari estetika, san'atshunoslik va adabiyotshunoslik rivoji uchun xizmat qildi. Uning «Estetikadan ma'ruzalar»ida estetika nazariyasining juda ko'p muhim masalalari chuqur va keng yoritib berildi.

Hegel estetikasining ulug' fazilatlaridan biri uning dunyo xalqlari va hamma davrlar san'atining materiallarini qamrab olganligidir. Hegelning tushunishicha, jahon san'ati uch katta taraqqiyot bosqichini o'tdi.

1. Sharq xalqlari san'ati bilan bog'liq bo'lib, Hegel uni san'atning «simvolik shakli» deb ataydi.

2. Qadim dunyo san'ati birinchi navbatda Yunonistonning san'atidir (klassik shakli)

3. San'atning eng oliy shakli – romantik ruhdagi san'atdir.

Hegel ta'limotida san'at va adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari Hofiz, Firdavsiy, Shekspir, Homer, Shiller ijodi asosida izchil ravishda aniqlandi. Hegel falsafasi va estetikasi o'zidan keyingi hamma estetik qarashlarga katta ta'sir ko'rsatdi.

Immanuil Kant (1724–1804)ning «Sof aqlning tanqidi» (1778), «Amaliy aqlning tanqidi» (1788), «Muhokama qobiliyatining tanqidi» (1790) asarlarida bilishning tanqidiy nazariyasi, etika, estetika va tabiatning maqsadga muvofiqligi haqidagi ta'limot izchil suratda bayon qilinadi.

OVRO'PO UYG'ONISH DAVRI ESTETIK TARAQQIYOTI

Ovro'po Uyg'onish davrida estetik tafakkur kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining bevosita ta'siri ostida rivojlana boshladi. Taraqqiy etgan burjua insonparvarlik g'oyalari va san'at buyuk muvaffaqiyatlarga erishib borgani sari estetik qarashlar va g'oyalar ham shu qadar tez sur'atlar bilan rivojlanib bordi.

Ovro'po Uyg'onish davri estetikasining muhim xususiyati shundaki, uning mohiyati va mazmuni yuksak insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan va u badiiy amaliyot bilan chambarchas bog'lanib ketgan edi.

Ovro'po Uyg'onish davrida yashagan buyuk ijodkorlar Leonardo da Vinchi, Rafael Santi, Mikelanjelo, A. Dyurer, M. Servantes, V. Shekspir va boshqalar estetik tafakkur rivojiga salmoqli hissa qo'shdilar. Ayniqsa, buyuk musavvir, iste'dodli muhandis, atoqli tabiatshunos olim Leonardo da Vinchi o'zining estetik qarashlarida voqeyiy dunyoni bilishda san'atning ahamiyatiga, uning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiboridan qochirmaslikka da'vat etdi. San'atning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – narsalarning o'ziga xos sifatlarini, ularning go'zalligini izlab topa bilish va ommalashtirishdir, deb ta'kidlaydi olim. Leonardo da Vinchi san'atga voqelikning in'ikosi sifatida qarab, bu in'ikos etish shunchaki bir urinish emas, balki qayta takrorlash jarayoni ekanligini uqtirib o'tadi.

Ovro'po Uyg'onish davrining aks-sadosi tarzida klassitsizm estetikasi vujudga keldi. **N. Bualoning** «Nazm san'ati» risolasida klassitsizm estetikasining asosiy belgilari ifodalangan. Bu estetikaga xos aqida-qoidalar mohiyati shundan iborat ediki, ular zo'ravonlik xususiyatiga ega bo'lib, klassitsizm ishlab chiqqan aqida-qoidalarga har qanday ijodkor bo'ysunishi shart bo'lgan, erkin ijodkor shaxsi «shaxsdan yuqori», «davlat ibtidosi» bo'lgan mavhum narsaga bo'ysundirilgan edi, ya'ni estetik me'yor bilan uning burch vazifalari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan edi.

G'ayritarixiy va tabaqaviy cheklanganlik ruhi bilan sug'orilgan klassitsizm estetikasi badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilarni qoidalar bilan belgilab qo'yilgan qolipdan chiqmaslikka, oldindan tanlab qo'yilgan va mavhumlashtirilgan mavzu chegarasidan o'tmaslikka

mahkum etib qo'ydi va bu bilan estetik tafakkur tarixida ma'lum darajada salbiy ahamiyat kasb etdi. Shunga qaramay, klassitsizm san'atkorlari Jan Rasin, Per Kornel va boshqalar dramaturgiyada mumtoz asarlar yaratdilar.

Savollar

1. Sharq xalqlari estetik tafakkuri haqida nimalarni bilasiz?
2. Antik dunyo estetik qarashlari nimalarda ifodalanadi?
3. Xitoyda estetik qarashlar rivoji haqida nimalarni bilasiz?
4. Konfutsiy ta'limotining asosi nimada?
5. Yan Chju ta'limoti haqida nimani bilasiz?
6. Hind xalq estetik tafakkuri nimalarda ifodalangan?
7. Olmon klassik estetikasining o'ziga xosligi nimada?
8. Hegel ta'limotida estetik qarashlar qanday ifodalangan?

II bob. ESTETIK ONG VA ESTETIK FAOLIYAT

6-§. ESTETIK ONG

*Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib
biz ko'zlagan oliy maqsad — ozod va
obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi.*

Islom Karimov

Estetik ong va estetik faoliyat o'zaro bog'liq bo'lib, estetik faoliyat estetik ong asosida vujudga keladi, shakllanadi, ya'ni estetik faoliyat ongning amalga oshirilishi va moddiylashtirishdir. Agar muayyan talab-ehtiyojlar bo'lmasa, inson faoliyatining muayyan shakli ham vujudga kelmaydi.

Estetik talab-ehtiyojlar insonni faoliyatga undaydi. Faoliyat esa yangi talab va ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Estetik faoliyat moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini – mehnat sharoitlarini ham, mehnat samaralarini ham qamrab oladi.

Estetik faoliyat san'atda eng sof holda ko'rinadi. Chunki, mehnat va san'at go'zallik qonunlariga rioya qilgan holda yaratiladi.

Olimlarning salohiyati, ijodiy mehnati natijalari va samaralari ularning estetik madaniyati darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi. Faraz – estetik his-tuyg'u bilan birgalikda kechadigan jarayondir. Fahm-farosat – bu haqiqatni bevosita mushohada etishdir.

Fahm-farosatsiz ijodiy faoliyat bo'lishi mumkin emas. Ilmiy ijodning estetik mazmuni quvonch, shodlik hissini qondirishdagina emas, balki ilmiy izlanishlar natijalari va ularga erishish usullarida ham ifodalanadi. Bular estetik his-tuyg'u bilan bevosita aloqada va bog'liqlikda amalga oshadi.

Insonning har qanday faoliyatida estetik manba mavjud bo'lib, u o'z faoliyati davomida moddiyat bilan birga ma'naviyatga, ya'ni shodlik, sevinch, orzu-umid, erk-ozodlik tuyg'ulariga suyanib yashaydi, voqea-hodisalarni ijtimoiy baholashga harakat qiladi.

Inson o'zining bu xususiyatini yo'qotib qo'ysa, uning faoliyati mohiyat tabiatidan mahrum bo'lib qoladi.

Inson amaliy faoliyati jarayonida voqelikka bo'lgan munosabatining amaliy-nazariy, axloqiy va estetik shakllari vujudga keladi. Insonning voqelikka bo'lgan munosabati xilma-xil, ko'p qiyofali va rang-barangdir. Ular bir tomondan, voqea-hodisalarning o'zi ko'p qiyofaliligi, serqirraliligi, ko'p sifatliligidan, ikkinchi tomondan esa, faoliyat jarayonida tug'iladigan inson ehtiyojlari va manfaatlaridan kelib chiqadi.

Estetik ong (go'zallik, xunuklik haqidagi tasavvurlar) hamda san'atning voqelikka munosabati to'g'risidagi masala estetika va san'atshunoslikning tub masalalaridan biri bo'lib qoldi. Bu masalani faylasuflar, san'at nazariyotchilari, rassomlar turlicha hal qilib kelganlar.

Estetik ong kishining tabiat va jamiyat bilan o'zaro aloqasi jarayonida, mehnat jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Masalan, dastlabki davrda stixiyali, keyin ongli ravishda ehtiyojni qondirish uchun, san'atkorona ish bajarish orqali rivojlangan. Hayotning o'zi – go'zallik manbaidir. Ong esa uni aks ettiradi.

Estetik ong hayotning hamma sohalarini – tabiatni ham, kishining olamni o'zlashtirishga qaratilgan faoliyatini ham qamrab oladi.

Estetik ong bir necha turlarga bo'linadi:

- a) estetik his-tuyg'u;
- b) estetik did;
- d) estetik baho;
- e) estetik ideal yoki estetik orzu;
- f) estetik nazariya (konsepsiyalar va boshqalar).

Insonning olamni estetik o'zlashtirishi bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan uch jihatdan iboratdir:

1. Obyektiv voqelikdagi estetiklik.
2. Subyektiv estetiklik (estetik ong).
3. San'at (subyektiv va obyektiv estetiklikning o'ziga xos birligi).

Estetika bu jihatlarning mohiyatini, qonuniyatlarini va muayyan ko'rinishlarini ularning dialektik birligida o'rganadi.

ESTETIK HIS-TUYG'U

Estetik his-tuyg'u – insonning voqelikka, kishilarga, o'z faoliyatiga nisbatan munosabatdir. Bu tuyg'u bizni o'rab turgan voqelikni estetik jihatdan his etish qobiliyatidir, uning go'zalligini, uyg'unligini sezishdir.

Estetik tuyg'u ijtimoiy va tabiat hodisalarining go'zalligidan, inson go'zalligidan, inson mehnati, ijtimoiy faoliyat va san'at go'zalligidan zavq olishda, boshqa hollarda esa u xunuk, yaramas narsalardan nafratlanganda ma'naviy xarakterda namoyon bo'ladi.

Estetik his-tuyg'u – bu chuqur ma'naviy tuyg'udir. O'z ishini vijdonan bajaradigan kishida mehnatdan faxrlanish, hayotidan mamnunlik tuyg'usi kuchli bo'ladi, shunday tuyg'u bilan yashash insonga estetik zavq beradi.

Estetik his-tuyg'u haqida Belinskiy shunday deydi: «Ularda (bolalarda) estetik tuyg'uni ham tarbiyalang. Bu barcha go'zallik va oliyjanoblik manbaidir».

Umar Hayyom estetik tuyg'u haqida shunday deydi: «Asosiy tuyg'ular beshta: *eshitish, ko'rish, hid bilish, ta'm bilish, his etish* va bu, badandagi jonga o'xshagan barcha besh tuyg'uning o'rne boshdadir.

Shuning uchun ular toj yasadilar va uni boshga kiygizdilar, sirg'a yasab quloqqa taqdir, bilakuzuk yasab qo'lga taqdir, uzuk yasadilar va barmoqqa taqdir va dedilarki, qilich qo'lning fazilati va kuchi bilan harakat qiladi. Shuning uchun bilakuzuk sharafi zarur, qalam bo'lsa, barmoqning kuchi va iste'dodi bilan harakat qiladi».

Estetik his-tuyg'ular murakkab ijtimoiy hodisa sifatida nafasat, hamohanglik, ohang, shakllar, uyg'unlik, moslik kabi tushunchalar bilan birga shodlik, hayratlanish, ajablanish, rohatlanish, lazzatlanish, ehtirom, zavq-shavq, nafrat kabi tushunchalarni ham qamrab oladi.

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida his-tuyg'u a'zolarining ahamiyati to'g'risida: «Qachonki, sezgilaring ishdan chiqib eshitmoq, ko'rmoq, islamoq, mazani bilmoq, qattiq va yumshoqni ushlab bilish lazzatidan mahrum bo'lsang, bunday yashashdan o'zing ham shod bo'la olmaysan, boshqalarni ham shod qila olmaysan, boshqalarni bo'yniga tushgan og'ir yuk bo'lasan, bu xilda yashashdan o'lim yaxshiroqdir», – deyilgan.

Ulug' sharq mutafakkirlaridan biri Abu Rayhon Beruniy tuyg'u a'zolari haqida shunday deydi: «Ko'z – ko'rishiga kelsak, mahluqotdagi hikmat izlarini kuzatib, undan xulosa chiqarish va yaratilgan narsalarning yaratuvchisi haqida fikrga kelish uchun xizmat qiladi. Eshitishga kelsak, quloq – Tangri so'zi va uning «qilgin» va «qilmagin» degan amr va qaytariqlarini eshitish uchundir. So'ngra quloq bunga qattiq bo'ysunib, Xudoga yaqinlashish va chinakam eminlikka yetishish uchun yaratilgan. Bu narsa donolardan ham, avomlardan ham yashirin emas».

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida: «Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi, chunki... boshqa jonivorlardan odam o'n daraja ortiqdir va bu afzallik odamning badanida bordir: beshi odam tanasining tashqi tomonida zohir bo'ladi va beshi ichida yashiringandir:

- 1) bir narsani yod qilmoq;
- 2) hamisha esda saqlamoq;
- 3) xayol qilish;
- 4) farq qila bilish;
- 5) nutq.

Beshtasi odam tanasining sezgi a'zolari bilan bog'liq:

- 1) eshituv;
- 2) ko'ruv;
- 3) hid bilish;
- 4) ta'm bilish;
- 5) sezish.

Bular boshqa jonivorlarda ham bor, ammo odamdagidek emas. Shunga ko'ra, odamzod boshqa jonivorlar ustidan hukmronlik qiluvchi podshodir», – deb ta'kidlanadi.

Estetik his-tuyg'ular bilan axloqiy va aqliy bilish his-tuyg'ularini tarbiyalash jarayoni yaxlit bo'lib, yakka insonning, ayniqsa, bolalarning axloqiy tarbiyasi va aqliy ravnaqi ularning estetik his-tuyg'ularini rivojlantirish bilan qo'shib olib boriladi. Shu asosda estetik did tarbiyalanadi.

ESTETIK DID

Estetik did murakkab va ko'p qirralidir. Estetik did insonning fikr-mulohazalari, xulq-atvori, xatti-harakatlari, moddiy va ma'naviy ijodkorligi orqali namoyon bo'ladi. Estetik did voqeahodisalarning estetik sifatlarini inson tomonidan idrok etmoq va baholamoq jarayonida olinadigan qoniqish yoki qoniqmaslik tuyg'usi orqali ifoda topadi. Estetik did zaminida go'zallikni xunuklikdan ajrata bilish va undan beg'araz shodlanish, lazzatlanish qobiliyati yotadi. Estetik did his-tuyg'ular bilan ish ko'radi, ya'ni hayot go'zalliklari va voqealarni his eta bilish, voqeali to'qnashuvlarda farqlay olish qobiliyati orqali namoyon bo'ladi.

Estetik did odamlarning dunyoqarashi, ayniqsa, estetik qarashlari orqali yorqinroq ko'rinadi. Lekin estetik qarashlar va bilimlar hamma vaqt ham estetik didni ifodalamaydi. Ba'zan inson muayyan estetik qarashlar va estetik bilimlarga ega bo'la turib ham, past yoki rivojlanmagan estetik did egasi bo'lib qolishi mumkin.

Musiqqa eshita olish qobiliyati va bu jihatdan estetik didni tarbiyalash masalasi sharq allomalaridan Forobiyning mulohazalaridan chetda qolmaydi.

Insonning ibtidosida avvalo, «oziqlantiruvchi quvvat» paydo bo'lib, uning yordamida inson oziqlanadi. Shundan so'ng «tashqi va ichki quvvatlar» yuzaga keladi. «Tashqi quvvat», ya'ni bevosita tashqi ta'sir natijasida sezgi a'zolari orqali vujudga keladi.

Tashqi quvvatlar besh turlidir:

- 1) teri-badan sezgisi;
- 2) ta'm bilish sezgisi;
- 3) hid bilish sezgisi;
- 4) eshitish sezgisi;
- 5) ko'rish sezgisi.

Bularning hammasi *hissiyot quvvati* deb ataladi. Ichki quvvatlarga:

- 1) esda olib qolish;
- 2) xayol (xotira, tasavvur);
- 3) his-tuyg'u;
- 4) nutq (fikrlash) quvvatlari kiradi.

Bunda u aqliy bilish nazariyasi bosqichini nazarda tutadi.

Abu Rayhon Beruniy his-tuyg'u a'zolari haqida quyidagicha ta'rif keltiradi: «Ularni pancha modali, ya'ni besh ona deb ataydilar va sezish orqali bilinadigan beshta narsalar:

1. Sodda unsur bo'lgan *osmon* – *shabada*, ya'ni eshitilib bilinadigan.
2. *Shamol* – *sparma*, ya'ni tegib bilinadigan.
3. *Olov* – *ro'pa*, ya'ni ko'rib bilinadigan.
4. *Suv* – *rasa*, ya'ni tatilib bilinadigan.
5. *Tuproq* – *gandxa*, ya'ni hidlanib bilinadigan narsalardir.

ESTETIK BAHO

Estetik baho umuman voqelikka, jumladan, istagan bir aniq buyumga bo'lgan nuqtayi nazarimizning ajralmas bir qismidir.

Estetik baho bu go'zallikni hodisa va faktlarning estetik qimmatini bevosita emas, balki, ma'nosiga to'la tushungan holda bilishdir. Estetik baho bu oddiy sevgi, kechinma (ba'zan chuqur, lekin stixiyali kechinma) emas, balki ma'lum estetik tamoyillarga, estetika sohasining mohiyatini chuqur tushunishga asoslangan baho berishdir. Bunday baho berish – tahlil etish, isbotlash, asoslash mumkinligini nazarda tutadi.

Estetik did bilan estetik baholash o'rtasida farqli va umumiy tomonlar mavjud. Estetik baholash – didning aynan o'zi emas, balki uning fikr-mulohazalari og'zaki ifodasidir. Uning fikr-mulohazalarida aqliy tomon ko'proq o'rin egallaydi. Did fikr-mulohazalari (aqliy) doimo baholanayotgan narsaning, voqea-hodisaning anglab o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lib, boshqalarga mo'ljallangan holda dalillarning mantiqiy isbotlanishini taqozo etadi.

Xulosa qilib aytganda, estetik baho jamiyat va tabiat hodisalari, inson mehnatining, san'at asarlarining mahsuli haqida asosli estetik muhokamaning natijasidir.

ESTETIK IDEAL

Estetik ideal – bu grekcha *tasavvur* yoki *orzu* demakdir.

Idealni asosan ijtimoiy ideal, axloqiy ideal va estetik idealga bo'lish mumkin.

1. Ijtimoiy ideal – biron-bir ijtimoiy guruhning intilishlari va faoliyatining oliy maqsadi manfaatlariga muvofiq keladigan tasavvur.

2. Axloqiy ideal – axloqiy kamolot haqidagi tasavvurlardir, ya'ni o'rtoqlarcha o'zaro yordam, adolatparvarlik, ijtimoiy burchni yuksak darajada bajarish, haqqoniylik, kamtarlik va shu kabi xislatlarni nazarda tutadi.

3. Estetik ideal – subyekt bilan obyekt, inson bilan ijtimoiy butunlikning tarixan eng to'liq uzviy birligi bo'lib, bu birlik tub maqsadlar sifatidagi inson ijodiy kuchlarining erkin va har tomonlama rivojlanishida o'z ifodasini topadi.

Inson go'zalligining har tomonlama mukammalligi kishi go'zalligining *estetik ideali* hisoblanadi.

Ideal tushunchasi to'g'risida Lev Tolstoy o'zbek ziyolisi marhum (1938-yilda qatl etilgan) **Ubaydullaxo'ja Asadulloxo'ja** o'g'liga yozgan xatida (1909-yil) shunday deydi: «Idealni taomilning oddiy qoidasi deb bilish katta xato yoki o'z-o'zini aldashdir. Bu hayotda hech qachon to'la erishib bo'lmaydigan, yetuk kamolotni talab etuvchi idealgina ideal bo'la oladi. U hayotda Rahnamo sifatida zarurdir, hayotda erishib bo'lmaydigan ana shu kamolotdan dalolat bergandagina zarurdir. Mehr-muhabbat ideali haqida ham shuni aytish mumkin».

Ideal – jamiyatning yuksak va oliyjanob maqsadi, kelajakdan ko'zlangan g'oyasi, orzusi. Ijtimoiy ideal misoli mayoq bo'lib, jamiyat qayoqqa va qanday maqsadda qadam tashlashida g'oyaviy-mafkuraviy va ma'naviy-ruhiy yo'l ko'rsatib turishi lozim. Ijtimoiy ideal zaruriyati shunda.

Barcha ulug', ijodkorlar avvalgi davrlarning ijtimoiy ideallaridan ham kuch-quvvat olganiga tarix guvoh.

Ijtimoiy ideal aniq bo'lsagina jamiyatda badiiy adabiyotga sog'lom ehtiyoj paydo bo'ladi. Millatning butun ma'naviy-ruhiy quvvati ijtimoiy idealda jamlanadi va aniq maqsadga yo'naltiradi.

Ayni shunday sog'lom ehtiyoj katta adabiyotni vujudga keltiradi. Bu hol badiiy adabiyotning erkinligiga rahna solmaydi. Chunki erkinlik boshboshdoqlik bo'lmay, ko'zlangan oliy maqsad sari sobit qadam bilan yurishdir. Aks holda, adabiyot yo'lini yo'qotgan odam kabi to'rt tarafga alanglab, joyida deysinib qolishi mumkin.

Buyuk adabiyot kuchli va barqaror davlat hamda kuchli jamiyatga xos hodisadir.

Mirzo Bedilning dunyoni bilish, estetik ong haqidagi qarashlari quyidagilardan iborat: faylasuf bilishning birinchi bosqichi tashqi, moddiy borliq ta'siri bilan hosil bo'luvchi hislar, tuyg'ular bilan bog'liq ekanligini yozadi va hidlash (*shoma*), ko'rish (*binoi*), ta'm tuyg'usi maza (*zoika*), eshitish (*shunidani*) va teri, sezish, paypaslash (*lomiso*)ning xizmatlari haqida birma-bir gapiradi.

Ana shu sezgi a'zolariga tashqi dunyoning ta'siri natijasida insonda sezish, his etish boshlanadi, so'ngra esa tasavvur, shuur, idrok-fikr (xayol) paydo bo'ladi.

Bedilning fikricha sezgi, tasavvur va fikrning manbai insondan tashqaridagi mavjud obyektidir.

Nazarda yoki ko'zgu oldida boshqa obyekt bo'lmasa, hech kimda tasavvur hosil bo'lmaydi. Demak, inson his, tasavvur, o'ylash, tushuncha hosil qilmog'i uchun uning oldida biror boshqa obyekt bo'lmog'i lozim. Bu boshqa narsa – obyekt inson bilishining manbai hisoblanadi.

Hidlash isni, ko'z rangni, tanglay va lab ta'mni, quloq tovushni tanlab oladi. Bulardan boshqa nimaiki xayol-fikr ko'rmoqchi bo'lsang, behuda uringan bo'lasan. Chanqoq har joyda ham suvni, nurga muhtoj – quyoshni xohlaydi. Bedilning nuqtayi nazarida, hislar orqali obyektдан olingan sezgilar zehnda saqlanib, ong (aql) oynasida jilvalanadi.

Bedil aqlni, ongni xuddi oynaga o'xshatadi, unda tashqi ashyolar o'z izlarini qoldiradilar, o'z suratlarini, obrazlarini yasaydilar, shu tufayli miyamizda fikrlar tug'iladi.

SEZGI, TASAVVUR VA TAFAKKUR HAQIDA

Bedil tafakkurning ma'nosi, ashyoning – narsaning tubiga, negiziga yetishdadir hamda ashyo – narsaning haqiqatni suratlar shakllarida ko'rsatishidadir, deb hisoblaydi.

Yuqorida aytilganlardan u sezgi, tasavvur, tushuncha, aql, tabiatda, olamda o'z manbalariga egadir, deb aniq ravshan so'zlaydi.

Bedilning fikricha, insonda uch xil kuch bor:

- 1) jismoniy kuch;
- 2) aqliy kuch;
- 3) ruhiy kuch.

Jismoniy kuchning shohidi – insonning harakati, mehnat qilishidir.

Aqliy quvvatning dalili – insonning bilim olishi.

Ruhiy quvvatning dalili – insonning yolg‘iz Xudoni tanishga va unga e‘tiqod qilishga urinishidadir.

Shunisi muhimki, sezgi a‘zolarining ong va uning faoliyatidagi roli masalasi Sharq mutafakkirlari Ibn Sino, Kaykovus, Forobiy, Beruniy, Umar Hayyomlarni ham qiziqtirib kelgan. Shunisi ajablanarliki, ularning sezgi a‘zolarining ong faoliyatidagi roli haqidagi fikrlari ong haqidagi hozirgi falsafiy, ruhiy tushunchalarga g‘oyat yaqindir.

Masalan, Ibn Sino «Urjuza»da sezgi a‘zolariga shunday ta‘rif beradi:

To‘qqiz erur nafsoniy quvvat son-hisobda,
Andin biri sezgiga xos ushbu bobda.
Qulog‘u ko‘z, so‘ngra burun sezgi miza,
Kamil bo‘lur hislar agar tegib sezsa.

Bu yerda buyuk hakim tashqi sezgilarga baho bergan bo‘lsa, ichki sezgilar haqida shunday deydi:

Alar ichra bordur shunday quvvat,
Narsa esda aks etadi xuddi suvrat.
Boshqa quvvat bordir – andin hosil fikr,
O‘zgasi-la hosil bo‘lar xotir zikr.

Demak, bu yerda Ibn Sino tafakkur, his-tuyg‘u, tasavvur, xayol, did kabi kishi ongidagi ichki sezgilarni ko‘zda tutadi.

ESTETIK QARASH VA NAZARIYALAR

Estetik ongning yana bir tarkibiy qismi estetik qarashlar va nazariyalar bo‘lib, ular estetik ongning g‘oyaviy sohasini tashkil etadi va ular tabiat, hayot, san‘at mohiyati haqidagi fikr-mulohazalar va g‘oyalar tizimini anglatadi.

Mafkura sohasiga xos boʻlgan barcha belgilar estetik qarashlarga ham taalluqlidir. Mafkuraning barcha turlari kabi estetik qarashlar ham dafʼatan tartibga tushmagan, oʻzidan-oʻzi vujudga kelmagan, balki jamiyatning ilgʻor namoyondalari amalga oshirayotgan ongli faoliyatlari natijasida ishlab chiqilgandir.

Estetika sohasi mutaxassisleri voqelikning estetik tomonlarini, odatdagi estetik his-tuygʻu, did, odamlar kayfiyatlarini umumlash- tirib, gʻoyalar va tushunchalar tizimi orqali ifodalash qobiliyatiga ega boʻlgan kishilardir. Nafosat, oliyjanoblik, fojaviylik, kulgilik, sanʼatning mohiyati va burchi masalalarini qamrab olgan estetik qarashlar va nazariyalar estetik ongning barcha qismlariga taʼsir oʻtkazadi. Estetik his-tuygʻular, didlar, ayniqsa, orzular xususiyati koʻp jihatdan estetik qarashlar va nazariyalarga bogʻliq boʻladi.

Estetik qarashlar va nazariyalar u yoki bu estetik hodisalarga taalluqli gʻoyalar va tushunchalar, taʼlimotlar koʻrinishida namoyon boʻladi. Estetik nazariya – bu estetik obyektни butunligicha qamrab oladigan tamoyillar, qarashlar, tushunchalar, qoidalar, aqidalar, bilimlar tizimidir. Estetik nazariya mantiqqa, tamoyil-tizimlarga, dalil-isbotlarga, falsafiy uslubiyotga asoslanadi.

ESTETIK FAOLIYAT

Estetik faoliyat asosini insonning muayyan talab va ehtiyojlari tashkil etadi. Inson faoliyatining xususiyati ana shu talab va ehtiyoj tabiati bilan belgilanadi.

Estetik faoliyatning asosiy xususiyatlari ham estetik ehtiyojlar bilan belgilanadi. Inson faoliyatining barcha turlari ijtimoiy hayot jabhalarida namoyon boʻladi. Estetik faoliyat inson moddiy yoki maʼnaviy faoliyatining oʻzagi boʻlib, uning barcha shakllari inson kuch-qudrati mohiyatining erkin ifodasi boʻlib borgani sari estetik mazmun kasb etaveradi. Shunday qilib, estetik faoliyat inson faoliyati boshqa shakllarining «insoniylik» mezoniga aylanadi.

Estetik faoliyat ilmiy ijodning ham estetik tomonini tashkil qiladi. Lekin, estetik omillar ilmiy ijodga tarkiban xos boʻlib, unga yordamchi omil vazifasini oʻtaydi. Juda koʻp ilmiy tadqiqotlar va atoqli olimlar guvohlik berishlaricha, olimning salohiyati, ijodiy mehnati natijalari va samaradorligi uning estetik madaniyati darajasiga bevosita bogʻliq ekan.

Estetik faoliyat ilmiy izlanishlarning hamma bosqichlarida ilmiy muammolarning qo'yilishi, ularning yechimi, olingan ilmiy natijalarni baholash jarayonida katta ahamiyat kasb etadi.

Eng yaxshi san'at asarlari insonlarda xayol-farazni vujudga keltiradi va yaxlitlik, nafosat his-tuyg'usini uyg'unlashtiradi, tafakkur qilish qobiliyatini oshiradi, erkin dunyoqarash baxsh etadi, yuksak muloqot madaniyatini shakllantiradi, hozirgi fan ravnaqi uchun juda muhim ahamiyat kasb etadigan barcha qobiliyat imkoniyatlarini safarbar qilishga undaydi.

Estetik ong oddiy his-tuyg'u emas, balki muayyan axloqiy, huquqiy, ilmiy mafkuraviy qadriyatlarga asoslangan e'tiqoddir.

Demak, estetik ongning mohiyati, mazmuni insonning o'zini anglash darajasi bilan bog'liq. Estetik ong shakllangan e'tiqodlar, maqsad va manfaatlar tizimi, o'z-o'zini anglash esa shu tizimning shakllanish jarayonidir.

Estetik faoliyat nisbatan badiiy faoliyatda, ya'ni san'atda eng sof holda ko'rinadi. Shu bois san'at estetik faoliyatning ixtisoslashgan ko'rinishidir. Inson faoliyatining asl xususiyatlarini anglash uchun san'atga murojaat qilish maqsadga muvofiq keladi. Chunki, san'at o'z tabiatiga ko'ra ijodiy maqsadga qaratilgan, «nafosat qonunlariga rioya qilingan» bo'lib, undan inson faoliyatining eng muhim belgilari ko'rinadi.

Topshiriqlar

1. Estetik ong va estetik faoliyat tushunchalariga ta'rif bering.
2. Estetik ong turlari va ularning o'ziga xosligi haqida so'zlab bering.

7-§. ASOSIY ESTETIK KATEGORIYALAR (TUSHUNCHALAR)

Estetika, ya'ni nafosatshunoslik fani o'zining boy va murakkab kategoriyalar tizimini ishlab chiqdi. Bular go'zallik, ulug'vorlik, oliyanoblik, fojaviylik, kulgilikdir. Kategoriyalar ijtimoiy borliq, inson hayoti sohalarining har birida – ishlab chiqarish, mehnat va ijtimoiy-siyosiy faoliyatda, tabiatga munosabatda, madaniyat, turmush va hokazolarda olamni estetik o'zlashtirishning o'ziga xos ko'rinishidir.

GO'ZALLIK

Estetika fanining asosiy tushunchasi – *go'zallik* zohiriy va botiniy ma'noga ega. Voqea-hodisa, buyum zohiran go'zal, botinan xunuk bo'lsa, bu yerda go'zallik tushunchasi kemptir. Oltin zirak tashqi jihatdan go'zal bo'lsa, uning oltin sifatidagi ichki mohiyati haqiqiy qimmatga egadir. Bu chin ma'nodagi go'zallikdir.

Donishmandlar tashqi va ichki go'zallik mutanosibligiga alohida e'tibor berganlar, ya'ni uning botiniy olami – xulqi, fe'l-atvori, mehnatsevarligi, ezgulikka intilishi va boshqa jihatlari tashqi go'zallik xislatlari bilan muvofiq bo'lsa, ular mukammal go'zallik sifatini oladi.

Go'zallikka intilish tabiiy ehtiyojdir. Bu ehtiyoj tarbiya vositasida namoyon bo'ladi. Go'zallik qurshovida yashagan inson bilan xunuk muhitda o'sgan inson o'rtasida katta farq bor.

Go'zal, ijobiy his-tuyg'u uyg'otadigan narsani ko'rsatish ancha oson. Lekin o'sha narsa nima uchun go'zal ekanligini tushuntirib berish qiyin. Go'zallikning tabiati va mohiyati haqidagi savolga aniq javob berish jarayonida juda ko'p fikr-mulohazalarning vujudga kelishi – uning murakkabligi va ko'p qirraligidir.

Qadimgi yunon faylasufi Aflotun bu muammoni ilk bor «Nima go'zal?» va «Go'zallik nima?» degan savollarga ajratish bilan go'zallik to'g'risidagi falsafiy ta'limotga asos solgan edi.

Aflotun ta'limotida go'zallik jonli, hissiyotli, o'zgaruvchan narsalar olamidan ajralib qolgan abadiy ruh, g'oya sifatida ta'riflanadi.

Uning fikricha, go'zallik vujudga kelmaydi va barbod bo'lmaydi, balki u vaqt va makon tashqarisida amal qiladi. Go'zallik tuyg'udan yuqoriroq tabiatga molik bo'lgani uchun uni his-tuyg'u vositasida emas, balki aql vositasida anglash mumkin bo'ladi.

Go'zallikni hayot haqiqatidan ayri tushunish, san'atni halokatga yo'liqtiradi, uning faol, o'zgaruvchan ahamiyatini pasaytiradi. Ijodkor badiiy faoliyati fidoiylik qobiliyatini, safarbarlikni talab qiladigan eng murakkab va nozik mehnatdir. Inson faoliyatida kamolotga, go'zallikka intilish ko'p jihatlardan eng muvofiq shaklni izlab topishda ko'rinadi. Bu shakl faoliyat burchiga, vazifasiga, mazmuniga mos kelishini taqozo etadi.

Shaklning mazmunga mos kelishi san'atdagi go'zallik mezonidir. Taniqli shoirimiz Erkin Vohidov yozadi:

Mulki borliq ichra bir mahal,
Ko'rksizgina olam yaralgan.
Bermoq uchun olamga sayqal,
Olam aro odam yaralgan.

Shundan beri inson tinmayin
Shu yer uzra ter to'kar hamon.
Yerni go'zal qilgani sayin,
Go'zal bo'lur o'zi ham inson.

Go'zallik quyidagi tamoyillarni o'z ichiga oladi:

1. Me'yor.
2. Estetik shakl.
3. Uyg'unlik.
4. Yaxlitlik.
5. Maqsadga muvofiqlik.

Ma'lumki, ulug' yozuvchilar, shoirlar tabiat manzaralarini aks ettirishga juda katta e'tibor berganlar. U o'quvchining didini oshiradi, nozik va latif hissiyotini uyg'otadi, go'zallikka undaydi, chuqur, keng o'ylashga va atrofni idrok etishga o'rgatadi. Yuksak ilhom manbai bo'lib ham xizmat qiladi.

Ma'lumki, go'zallikning eng qadimiy va boy manbai tabiatdir. Inson tabiatni sevibgina qolmaydi, uni saqlaydi, o'z ijodiy mehnati bilan uni o'zgartiradi, yanada go'zallashtiradi. Yaratishga, ijod qilishga intilish insonning undan ajralmas xislatidir. Shu sababli ham biz ona-tabiatga zo'ravonlik qiluvchi kimsalarga befarq qarab turolmaymiz. Axir, tabiatga muhabbat - o'z uyiga, o'z Vataniga muhabbat demakdir.

Inson - tabiatning eng go'zal mahsuli, aql-zakovat, iroda egasi. U tabiatdagi go'zalliklarni o'z aql-zakovati bilan bilib oladi, moddalarning qonunlari va xossalarini ochib, o'z ijodiy mehnati bilan ularni yanada takomillashtiradi.

Insonning go'zalligi jamiyatga, uning yuksak g'oyalari va xizmat qilishida, ishga, o'z do'stligiga bo'lgan munosabatida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Go'zal narsa bizni hamisha zavqlantiradi, yorqin his-tuyg'ular uyg'otadi, kayfiyatimizni chog' qiladi. «Go'zallik kishida hosil qiladigan his, – deb yozgan edi N. G. Chernishevskiy, – erkin quvonch, sevgan kishimiz yonimizda bo'lganda qalbimizni qanday quvonch bilan to'ldirsa, xuddi shunday cheksiz quvonch tuyg'usidan iboratdir.

Biz go'zallikni sevamiz, uni ko'rib quvonamiz, sevgan kishimizni ko'rib qanday xursand bo'lsak, uni ko'rib shunday xursand bo'lamiz».

Shunday qilib, go'zallik turli xil ko'rinish va shakllarda, voqeahodisalarda namoyon bo'ladi, shu tufayli unga faqat bir xilda ta'rif berish qiyin. Tabiatdagi, jamiyatdagi, kishining ijodiy faoliyatidagi, odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlaridagi jamiki ijobiy voqealarni – quvonch, his-tuyg'u paydo qiluvchi, kuch-quvvat beruvchi, kayfiyatni ko'taruvchi barcha omillarni biz – go'zallik deb atashimiz mumkin.

Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Leonardo da Vinchi, Shekspir, Galiley kabi ulug' insonlar faqat san'at durdonalarini yaratgan buyuk iste'dod sohiblari emas, balki o'zlarining ilmlar sohasidagi kamolotlari, bilim va qiziqishlarining cheksizligi, kengligi bilan ham yetuk siymolar edi. Zo'r g'ayrat va shijoatga ega bo'lgan bu kishilar o'z davrlarining eng ilg'or g'oyalarning targ'ibotchilari edilar. Ayniqsa, o'zbek mumtoz adabiyotining Alisher Navoiy, Mashrab, Turdi, Mahmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, Zavqiy kabi namoyondalari o'z ijodlarida xalqning eng go'zal fikr va tuyg'ularini, uning adolat, aql va ilmning tantanasi haqidagi umid va orzularni tarannum etdilar.

FOJIAVIYLIK

Fojiaviylik muammosi har doim falsafiy va estetik tafakkur e'tiborini o'ziga jalb qilib kelgan. Fojiaviylik tabiati to'g'risida juda ko'p mutafakkirlar fikr-mulohaza bildirganlar.

Zero, fojiaviylikda voqeaning chuqur ziddiyatlari va to'qnashuvlari, ya'ni hayot va o'lim, erkinlik va zarurat, aql va tuyg'u, qonun va burch, shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlar namoyon bo'ladi.

Buyuk san'atkorlar yaratgan fojiaviy asarlarda go'zal ohanglar mavjudligini juda ko'p misollarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, M. Shayxzodaning «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug'bek»

asarlari boshdan-oxirigacha fojiali ohanglar sezilib, eshitilib turadi, bu asarlarda fojiali ohanglar ustuvor darajada ifodalangan. San'atda fojiali to'qnashuvlar, qiyofalar, vaziyatlar chuqur badiiy tahlil etiladi.

Shiroq, To'maris, Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi obrazlari fojiaviyligi bilan xalqni larzaga soladi. Go'zallik ko'pincha fojia orqali qaror topadi. Masalan: adolatsizlikka qarshi kurashda xuddi shunday bo'lishi mumkin, bu kurash nafaqat og'ir, balki xavfli hamdir. Fojiaviylik – ijtimoiy xususiyatga molik tushuncha sifatida yolg'iz insonga xos his-tuyg'u ekanligi, faqat ijtimoiy munosabatlar jarayonidagina namoyon bo'lishi bilan izohlanadi.

San'at asarlarida fojiaviylik yaxlit holda aks etadi. Fojiaviy holat insonning u yoki bu xatti-harakati natijasida paydo bo'ladi, bu harakat turli-tuman hayotiy kuchlar to'qnashuvi jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi. Fojiaviylik boshqa estetik tushunchalardan qanchalik farq qilmasin, go'zallik va xunuklik kabi ijtimoiy estetik orzular bilan bog'liq holda, ularning tarixiy va nisbiy tabiatini inobatga olgan holda mushohada qilish zarur bo'ladi.

Fojia birinchi navbatda adolatsizlikka, kishini-kishi ezishiga qarshi, umuman insonlarni xo'rlash va haq-huquqidan mahrum etishlariga qarshi fidokorona, oliyjanoblarcha kurashni ifodalaydi. Masalan: Go'ro'g'li fojiali sharoitda tug'iladi, ammo u ko'p jasoratlar, qahramonliklar ko'rsatadi.

Fojia qahramonlari hayotni sevadi, aks holda, ular bu hayot uchun shunchalik shiddat bilan kurashmagan bo'lar edilar. U hayot yo'lida jon fido qiladi va bu o'lim bekor ketmaydi, qahramonning kurashini boshqalar davom ettiradi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida fojiaviylik quyidagicha ifodalanadi:

Nafs – shayton asir qildi odam o'g'lin,
Shu turlayin bog'lab oldi ikki qo'lin,
Na mushkuldir, o'ngu so'lni bilmay yo'lin,
Vo darig'o. hasrat bilan borg'um-mano...

yoki

Ayo, do'stlar nodon birla ulfat bo'lib,
Bag'rim kuyib, jondin to'yib, o'ldim mano.
To'g'ri aytсам egri yo'lga bo'ynin to'lg'ar,
Qonlar yutub, g'am zahrig'a to'ydim mano...

Bunday fojaviylik doston va ertaklarda ham ko'p uchraydi. Masalan, Islom shoir Nazar o'g'lining «Orzigul» dostonida Qoraxon podshoga xotini qiz tuqqanligi to'g'risidagi xabarni yetkazishadi. Podsho farzandi qiz ekanligini eshitib, g'azablanadi va xotinini o'ldirishga, qizini esa sahroga eltib tashlashga farmon beradi. Yillar o'tib, podsho safarga chiqqan chog'ida bir go'zal qizni uchratib, uni o'z haramiga eltishni buyuradi. A'yonlari bu qiz podshoning sahroga eltib tashlangan o'z qizi ekanligini, uni bir cho'pon topib olib, tarbiyalaganini aytishadi.

Fojaviylik hodisalari insonlarni ana shunday mash'um hollardan forig' bo'lish va saqlanishga chorlaydi, ular qalbida baxt uchun kurash hislari, ezgulik qaror topishiga xizmat qiladi.

Ovro'po Uyg'onish davri fojiasi o'zining eng to'liq badiiy ifodasini Sheskspir ijodida topdi. Shekspir o'zining fojaviy asarlarida kuchli, jasoratli, g'ururli, erkin, barqaror insonlar qiyofasini yaratib berdi.

KULGILILIK

Estetik kategoriyalarning navbatdagisi – kulgililikdir. Biz bilamizki, san'at juda qadim zamonlardan beri faqat jiddiy narsalarnigina emas, balki hayotdagi kulgililikni ham tasvirlab keladi. Kishilar hayotidagi kulgili voqealarni san'atning har bir janri – quvnoq, sho'x qo'shiq, o'tkir, hajviy hikoya, teatr yoki kinokomediya o'ziga xos usulda ifoda etadi.

Kulgili voqea-hodisalar, ko'pincha munofiqlik, tekinxo'rlik, yolg'onchilik, kekkayishlik, johillik, yengil tabiatlilik kabi kamchiliklar, nuqsonlardan kulish bilan bog'liq bo'ladi.

Voqelikdagi kulgililik holatiga faqat insongina kulgi bilan javob beradigan qobiliyatga ega bo'lib, boshqa jonzotlar bunday qobiliyatdan mahrumdirlar. Kulgililik tushunchasi talqini o'zining aniq mazmuniga ega bo'lib, haqiqatdan ham kulgiga xos bo'lgan tomonlarini ochib beradi. Ba'zilar Arastu fikr-mulohazalariga qo'shilgan holda kulgining obyektiv asoslariga e'tibor qaratsalar, T. Gobbs izdoshlari esa kulgining subyektiv tuyg'u ekanligiga ishonch hosil qiladilar.

Kulgi ko'pincha, shunchaki kulgili vaziyat tufayli sodir bo'lib qolmay, balki qahramonlarning o'zlarini tutishlari, xarakterlarning

o'sib borishi, alohida qobiliyatga ega bo'lgan kishilarga taqld qilishlari tufayli yaraladi. Masalan, Muqimiyning quyidagi she'ri bunga misol bo'ladi:

Oh, soqol qadri o'tib, ko'ngulda armon ko'samen,
Haftada oyinag'a boqqanda hayron ko'samen.
Barchada bo'lsa soqol-u, menda bir tuk bo'lmasa,
Yig'labon ushbu alamdin goh pinhon ko'samen.

Sen yoshim so'rma, bilolmaysan, o'zim ham shundayin,
Katta-katta mo'ysafidlarga padarxol ko'samen.
Jag'larim shaytonning dashtidek giyoh yo'q, yap-yalang,
Engakimdin bir olo Mahram namoyon ko'samen.

Bir faqirdin bir paqirni, do'stlar, tutmang darig'
Bir duogo'yi Muqimiy men qadrdon ko'samen.

Satira hayotdagi yaramas hodisalarni, yovuzliklarni fosh etadi. Satirik qahramon odatda manfaatparast bo'ladi, u boshqa odamlardan o'z manfaati yo'lida foydalanishga intilar ekan, bu yo'lda barcha vositalarni ishga solishdan qaytmaydi. U ko'pincha, jinoyat qilishgacha borib yetadi, bu yo'lda o'z mansabidan foydalanadi, odamlarni tahqirlaydi va shunday qilishga haqqim bor, deb o'ylaydi.

Abdulla Qodiriy va **Abdulla Qahhor** ijodlarida ham bir qator satira janridagi asarlarni ko'rish mumkin. Qodiriyning «Og'zingga qarab gapir», «Po'st kallasi» kabi asarlari, Abdulla Qahhorning «Tobutdan tovush», «Ayajonlarim», «Og'riq tishlar» komediyalarida goho kulgili to'qnashuvlar mohiyati yangilik bilan eskilik o'rtasidagi kurashda ko'rinadi. Bu fikr faqat komediyaga emas, balki hamma dramatik asarlarga xosdir. Kulgili mazmun, qiziq tabiatli qahramonlar, to'qnashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari turli kulgi vositalarini taqozo etib, ular har xil mubolag'alar, xayoliy to'qimalar ko'rinishida bo'lishi ham mumkin.

ULUG'VORLIK

Estetik kategoriyalardan yana biri – *ulug'vorlikdir*. Estetik ulug'vorlik – bu so'zsiz buyuk, salmog'i bo'yicha ulkan hodisadir.

Ulug'vorlik kategoriyasi voqelikdagi aniq narsalar va hodisalarni aks ettiradiki, ular tabiatda va jamiyat hayotida obyektiv mavjuddir.

Ulug'vorlikning namoyon bo'lish shakllari xilma-xildir. U behad ulkan shaklning butun ulug'vorligini bevosita ifoda etishi mumkin bo'lgan (jo'shqin okean, zilzila, jang manzarasi), osmonning butun rang-barangligini, okean va dengizlarning sokin sathi va bepoyonligini, qudratli to'lqinlarning, tog'larning yuksakligini, vulqonlarning qaynashi manzarasini, qutb shu'lasini ko'rsatishi mumkin. Ulkan arxitektura inshootlari – Misr piramidalari, Gotika uslubida qurilgan ibodatxonalar, O'rta Osiyo va Hindistondagi tarixiy yodgorliklar ulug'vorlikka misol bo'la oladi.

Ulug'vorlik haykaltaroshlikda, poetik asarlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ulug'vorlik – ijtimoiy hayotdagi buyuk tarixiy voqealar, jang manzaralari, xalq bayramlari, insonning tabiat ofatlari bilan kurashini aks ettiruvchi manzaralarda namoyon bo'ladi.

Ulug'vorlik – estetik va axloqiy sifatlar kasb etib, hayotda ko'p qo'llaniladigan estetik tushunchadir. Qadimda estetikada «ulug'vorlik» iborasi o'zining tantanaliligi va ahamiyatliligi bilan ajralib turadigan nutqning alohida uslubini tavsiflash uchun ishlatilgan. Ulug'vorlik muammosiga estetik yondashishni «Ulug'vorlik to'g'risida»gi risola bilan bog'laydilar va uni III asr notig'i **Longin** yozgan deb tahmin qiladilar.

Minorai Kalon. Buxoro

Mazkur risolada ulug'vorlikning inson ruhiga qanday ta'sir o'tkazishi mumkinligi masalasiga katta e'tibor berilgan. Risola muallifi ulug'vorlikni nutq go'zalligi bilan bog'lanib ketgan odatdan tashqari fikrlar va ehtiroslar sifatida tushunib, u inson his-tuyg'ulariga ta'sir etuvchi, uni quvonch va hayratga soluvchi kuch, deb uqtiradi.

XVII asr ingliz olimi **E. Berk** estetik qarashlarida ulug'vorlikning go'zallik singari obyektga bog'liqligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, ulug'vorlik tuyg'usining manbai – dahshat yoki hayratomuz tuyg'ular qo'zg'atadigan barcha narsalar, voqea-hodisalardir.

Byork ulug'vorlikning inson ruhiga ta'sir kuchi haqida so'zlab, uni insonga his-tuyg'uli ta'sir o'tkazish shakllari ichida eng kuchlisi bo'lgan qoniqmaslik tuyg'usi bilan bog'laydi.

Boshqa ingliz estetik tadqiqotchisi G. Xoum ulug'vorlik va go'zallik mutanosibligi masalalarida Berkka qarama-qarshi mavqeda turadi. Uning fikricha, ulug'vorlik go'zallikdan faqat o'zining ko'lami bilan farq qiladi va ijobiy his-tuyg'ular uyg'otadi.

I. Kant ijodida ulug'vorlik nazariyasi yanada rivojlantirildi. U ulug'vorlikka estetikaning boshqa tushunchalari tizimi doirasida qarab, go'zallik va ulug'vorlik barcha o'xshashliklari hamda farqlari bilan bir butun umumiylikka ega ekanini asoslab berdi. Uning fikricha, go'zallik ham, ulug'vorlik ham qo'pol, sof foyda ma'nosidagi manfaatdan holi bo'lib, hamma uchun umumiy ahamiyatli, maqsadga muvofiqlik va zarurlik tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgandir.

Kant ulug'vorlik to'g'risidagi fikr-mulohazalar tahliliga alohida e'tiborni qaratadi. Go'zallik va ulug'vorlik haqidagi fikr-mulohazalarni qiyosiy tahlil etib, u shuni ta'kidlaydiki, go'zallik haqidagi fikr-mulohazalarga nisbatan ulug'vorlik haqidagi fikr-mulohazalarda umumiy kelishuv darajasi ancha yuqoridir.

Kantga qarama-qarshi o'laroq Hegel ulug'vorlikni, boshqa barcha estetik muammolar qatorida, asosan san'at asarlari zaminida mushohada etadi. Uning fikricha, ulug'vorlik san'atning estetik xususiyati bilan ko'proq bog'langan. Shu bois, ulug'vorlikning eng yorqin ifodasi – bu, diniy va ilohiy san'atdir.

Chernishevskiyning qarashlariga ko'ra, ulug'vorlik tabiiy hodisalarga ham xos estetik tushunchadir. Masalan: oddiy shamoldan bir necha yuz marta kuchli bo'lgan bo'ron ulug'vordir. pastkash hisob-kitob va intilishlardan yuz karra kuchli bo'lgan sevgi ulug'vordir.

Ulug'vorlik sifatiga ega bo'lgan narsalardan lazzatlanish o'sha

Yurtga laylaklar qaytdi

narsalarning sifatiga bog'liq bo'lmay, balki ulardan lazzatlanayotgan insonning tarbiyasiga ham bog'liqdir.

Qahramonlikda ulug'vorlikka xos estetik va axloqiy sifat to'la namoyon bo'ladi. Xalq fidoiylari, el-u yurt qahramonlarining qiyofalari bir vaqtning o'zida ham ulug'vorlikni, ham mardonalikni namoyon qiladi.

Qahramonlik tom ma'noda odatdan tashqari noyob, nodir, kam uchraydigan hodisa bo'lib tuyuladi. Lekin u kundalik hayotda oddiy sharoitda eng sodda, hamma amal qiladigan axloqiy qoidalar doirasida ham qahramonlikning sodir bo'lishi mumkinligi ulug'vor ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy nazdidagi qahramonlik, mardlik, ulug'vorlik – halol mehnatda, yaxshi axloqiy aqidalarga doimiy tarzda amal qilishda o'z ifodasini topadi.

Ulug'vorlik san'atda har tomonlama ifodalanadi, chunki u san'atning barcha ko'rinishlari uchun asosiy mavzudir. Shubhasiz, san'atning turli shakllarida ulug'vorlik xilma-xil tasvirlanadi.

Qahramonlik dostonlari, lirik dostonlar, qahramonlik fojiasi, qahramonlik musiqa asarlari, me'morchilik kabi san'at asarlari ulug'vorlik mavzuini badiiy o'zlashtirish jarayonida vujudga kelgandir.

Ulug'vorlik kategoriyasini quyidagi tarixiy hikoyat bilan bog'lash mumkin. Ne'matullo Ibrohimov «Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati» kitobida shunday hikoyatni keltiradi.

... Abbosiylarning Balxdagi noibining xotini masjid qurdiradi.

Somoniyar maqbarasi . Buxoro

Shu vaqtda Xalifa ulardan katta xiroj – o'lpon undirib kelgani o'zining amirini Balxga yuboradi. Balx shahri ayollari bola-chaqalari bilan noibning xotini huzuriga kelishib, haddan ziyod katta xiroj solinganini aytib, arz qilishadi. Shunda noibning xotini boj yig'uv-

chi amirni chaqirib, o'zining qimmatbaho javohirlar qadalgan ko'ylagini unga berib: «Balx aholisi bunday katta xirojni to'lay olmaydi, mana shu ko'ylakni boj hisobiga olginda, uni xalflara olib borib ber, xiroj o'rniga shu ko'ylakni olsin», – deydi.

Amir ko'ylakni olib borib, xalifaga bo'lgan voqeani aytadi. Xalifa bu gaplarni eshitib, xijolat bo'lib: «Nahotki bir ayolning himmati bizning himmatimizdan a'lo bo'lsa?» – deb ko'ylakni egasiga olib borib berishni buyuradi va «Shahar aholisini bir yillik xirojdan ozod qildim!» – deb farmon beradi. Ayol amirdan: «Bu ko'ylakni xalifa ko'rdimi?» – deb so'raydi. «Ha, ko'rdi», – deb tasdiqlaganidan so'ng ayol: «Begona odamning nazari tushgan ko'ylakni hech qachon kiymayman, bu ko'ylakni sotib, puliga masjid quringlar», – deya farmon beradi.

Pulga masjid, xonoqoh, karvonsaroy qurdiradilar. Pulning uchdan biri ortib qoladi. Ayol bu pulni olmaydi: «Masjid ustunlarining birini tagiga ko'mib qo'yinglar, kerak bo'lganda xalq yaxshi kunlariga ishlatsin» – deydi.

Chingizxonga bu voqeani aytishganda, u ustunlarning tagini kavlab, masjid buzib tashlaydi, ammo pulni topolmaydi. Bu hikoyatda Chingizxon – pastkashlik timsoli, noibning xotini ulug'vorlik timsoli sifatida gavdalanadi.

Demak, turli estetik hodisalar bir vaqtning o'zida jamiyatda mavjud bo'ladi va bu xilma-xillik insonning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatadi, hamda uning ma'naviy, ruhiy kamoloti ko'rsatkichi bo'lib boraveradi.

Topshiriqlar

1. Asosiy estetik tushunchalarga ta'rif bering.
2. Ulug'vorlik tushunchalariga misollar keltiring.
3. Go'zallik tushunchasiga namunalar keltiring.
4. Kulgililik tushunchasiga misollar keltiring.

III bob. MUSTAQILLIK MA'NAVIYATI VA ESTETIK MADANIYAT

8-§. MILLIY ISTIQLOL MA'NAVIYATI

*Ma'naviyat — taqdirning ehsoni emas.
Ma'naviyat inson qalbida kamol topishi
uchun u qalban va vijdonan, aql va qo'l
bilan mehnat qilishi kerak.*

Islom Karimov

Milliy istiqlol ma'naviyati va shu ruhdagi madaniyat masalasi muhim tarbiyaviy muammolarni hal etishda asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli milliy mustaqillik ma'naviyati va uning tarbiyaviy asoslarini o'rganishda alohida sinchkovlik, qunt, sabot, madaniyatlik va tarbiyaviy onglilik talab etiladi.

Ma'naviyatning o'zi nima? Milliy ma'naviyat qanday xususiyatlarga ega? Bu savollarga aniq javob berish muhim va dolzarb muammodir. Ma'naviyati qashshoq yoki madaniyatsiz odamdan biror yaxshi narsa kutish aslo mumkin emas. Chunki u yaxshilik va ezgulik haqida umuman o'ylamaydi. U o'zi va qarindosh-urug'lari taqdiriga ham befarq, loqayd holda, shunchaki hayot kechiradi.

Yuksak ma'naviyatli va estetik madaniyatli inson bugungi kun va kelajak haqida fikr yuritadi, qayg'uradi, shuningdek, kelgusi hayoti va turmushining ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga intiladi. Zotan, mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, estetik madaniyatli, barkamol insonlar zarur. Shuning uchun yurtboshimiz Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat – kelajak poydevori», – degan hikmatli shiorni yanada balandroq ko'tardiki, yuksak ma'naviyat mustaqillikni mustahkamlash, rivojlantirish va takomillashtirish uchun muhim va zaruriy tamoyillardan biri hisoblanadi. Ma'naviyat va estetik

madaniyat – mustaqil fikrlashni shakllantiradi. Bu esa insonning o'zligini anglashi, xalqining madaniy merosini, san'at va badiiy boyliklarini bilishi, qadrlashi, bor imkoniyatini Vatan ravnaqi yo'lidagi sarflashi, halol mehnat qilishi, go'zal g'oya, kashfiyotlarni e'zozlashi va bu yo'lda fidoiy bo'lishidan iboratdir.

Keyingi yillarda mamlakatimizda ma'naviy va madaniy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishga bevosita yordam ko'rsatuvchi davlat siyosati ilgari surilmoqda. Bundan ko'rinib turibdiki, ma'naviyatdan madaniyat va ma'rifatni ajratish aslo mumkin emas. Ular egizak tarbiya sohalaridir. Masalan, san'at maskanlari, teatrlar, kinoteatrlar, kutubxonalar, madaniyat saroylari, muzeylar, konsert zallari va madaniy-ma'rifiy muassasalarda olib boriladigan ishlar insonlarning madaniy va estetik qarashlarini shakllantirish bilan bog'liqdir.

Ma'naviyat – bir chinor bo'lsa, estetik madaniyat, ma'rifat uning asosiy ildizi, qon tomiridir. Teatrlarda sahnalashtirilgan spektakllar, konsert zallarida yangraydigan qo'shiqlar, madaniyat uylarida uyushtiriladigan va olib boriladigan tadbirlar, chop etilgan kitoblar, gazeta-jurnallar u yoki bu shaklda kishilar ongiga ma'naviy-madaniy

Mustaqillik nashidasi

ta'sir ko'rsatish usullaridir. Insonlar mana shu madaniyat gulshanlariga hech qanday da'vatsiz yoki chaqiriqsiz o'z ixtiyorlari bilan ruhiy tashnaligini qondirish uchun tabiiy ehtiyoj tufayli boradilar. Joylarda estetik madaniyat taqdiri mahalliy rahbarlar faoliyati, ularning shaxsiy ma'naviy-axloqiy, madaniy-ma'rifiy qarashlari bilan bog'liq bo'ladi. Ma'naviy barkamollik va axloqiy go'zallik bir-biri bilan chambarchas aloqada bo'ladi. Ma'naviy madaniyat estetik ehtiyoj zaminida rivojlanadi. Ilm-fan taraqqiyoti va san'at insonlarda qadriyatlar asosida go'zal axloqiy sifatlarni tarbiyalashga yordam beruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Ma'naviy tiklanish, poklanish mustaqil O'zbekiston sharoitidagi yangi muhim nazariy va amaliy muammolarni hal etishda katta ahamiyatga ega. Ma'naviyat masalalariga oqilona, muayyan sharoitni hisobga olib yondashish – komil insonni tarbiyalashning yangi yo'llarini izlashdir. Buyuk mutafakkir Bedil aytganidek, me'mor dastlabki g'ishtni to'g'ri qo'ymasa, binoning boshi yulduzlarga yetsa ham, u qiyshiq bo'lib qolaveradi. Bu fikr birinchi navbatda ta'lim-tarbiya ishlariga taalluqlidir.

Ma'naviyat insonning tug'ma xususiyati emas, u faqat insonga xos fazilat bo'lib, jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllanadi. Shu sababli, *ma'naviyatlilik* va *estetik madaniyatlilik* insoniy kamolotning asosiy belgilari hisoblanadi.

Insonda ma'naviyatni egallash va rivojlantirishga imkon beradigan, irsiyat qonunlari bilan belgilangan tug'ma iste'dod va imkoniyatlar ham bor. Tug'ma irsiy imkoniyatlar mehnat, hayot tajribasi, jamoatchilik ta'siri asosida sayqal topib, e'tiqodga, ruhiy mohiyatga aylanadi va inson ongi-

Amir Temur. Shahrizabz

da, qalbida chuqur o'rnashadi. Islom Karimov ma'naviyatning ijtimoiy mohiyati ustida alohida to'xtab, u «...insonga ona suti, ota namunasi, ajdodlar o'giti bilan birga singadi», – degan chuqur falsafiy fikrni aytgan edi.

Ma'naviyat xazinasi

Demak, ma'naviyat insonga xos bo'lgan irsiy imkoniyatlar, qobiliyat kurtaklarining hayot tajribasi, ajdodlar merosi va namunasi, bilim, axloq, odob asosida shakllanib boruvchi, shaxsning hayoti va faoliyatiga maqsad va yo'nalish beruvchi ruhiy asosdir.

Ma'naviyat faqat insonga xos bo'lgan fazilatdir. U insonga xos bo'lgan ichki ruhiy holatgina emas, balki jamiyat, davlat, millat, shaxs rivojlanishi va kamolotining asosiy omilidir. Shuning uchun ham ma'naviyat – davlatimiz va jamiyatimizning qudratli tayanchidir.

Ma'naviyat mazmun jihatidan serqirra va keng ko'lamlidir.

Ma'naviyatning cheksiz va bepoyonligi tarixiy taraqqiyotning cheksizligi bilan belgilanadi.

Ma'naviy yetuklik ayrim shaxslarni emas, balki barcha jamiyat a'zolarini qamrab olgandagina katta ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Ma'naviy kamolot ma'naviy ehtiyojlarning mazmuni va darajasi bilan bog'liq. Jamiyat taraqqiyotini tezlashtiruvchi asosiy kuch – iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy taraqqiyot zaruriyatlari bilan belgilangan, ma'naviyat bilan mushtarak ehtiyojdir. Ehtiyoj bo'lmagan joyda hech qanday taraqqiyot va yuksalish bo'lmaydi. Ehtiyojning o'zi ham ma'naviyatlilik darajasi bilan belgilanadi. Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Sahrodagi sayyoh har doim buloqdan chanqog'ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar, qiynchiliklar bilan ma'naviyat chashmasini izlaydi».

Ma'naviyat va estetik madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'langan aqliy, axloqiy, ilmiy, amaliy, mafkuraviy sifat va fazilatlarining yaxlit tizimidir.

Ma'naviy kamolot bilan ijtimoiy milliy, axloqiy, estetik ong yuksalishi o'zaro bog'liqdir.

Ma'naviyat rivojlanishi bilan o'lkamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, siyosiy islohotlar o'rtasida chuqur aloqadorlik mavjud.

Shuningdek, xalqning moddiy turmush darajasi va ma'naviyat bir-biri bilan bog'liqdir. Estetik tafakkur estetik ongning aqliy faoliyat, amaliyot borasida namoyon bo'lishidir, milliy manfaatlarni anglash va ularni amalga oshirish yo'llarini topishga yordam beradi. Estetik tafakkurga millatning axloqi, psixologiyasi, tarixiy an'analari, turmush tarzi, mehnat faoliyatining xususiyati va yo'nalishlari bevosita ta'sir etadi.

Yoshlarni tarbiyalashda estetik ongning quyidagi jihatlariga asosiy e'tibor berish zarur: *estetik ong* – estetik did va fahm-farosat tuyg'usi shakllanishi va rivojlanishining asosidir. Estetik onglilik – o'z-o'zini idora qila bilish madaniyati hamdir. Nafosatlilik esa oliyjanoblik va birdamlik barqaror bo'lgan joyda milliy davlat, til, madaniyat, qadriyatlar, an'analar yuksalishi uchun xizmat qiladi.

Har bir tadbir millatning o'z-o'zini anglashidan boshlanadi. Millat istiqboli bilan bog'liq tadbirlar zaminida milliy manfaatlarni anglash yotadi. Estetik ong har bir xalqning tarixiy rivojlanishi jarayonida o'zgarib, takomillashib boradi. Estetik ong shakllanishi va rivojlanishi milliy qadriyatlarni tiklash, o'rganish, hayotga keng joriy etish bilan bog'liqdir.

MA'NAVIYAT VA ESTETIK MEROS

O'zbek xalqi insoniyatning ma'naviy kamolotiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatgan boy madaniy meros, buyuk qadriyatlarning egasidir. Ota-bobolarimizdan qolgan ulkan moddiy va madaniy merosni bir daryo deb tasavvur etsak, bu boradagi bilimlarimiz undan bir tomchi, xolos. Hozirga qadar o'tmish ajdodlarimizning jahon fani va madaniyatiga qo'shgan hissasi o'zimizdan ko'ra dunyodagi ko'plab mamlakatlarda ma'lum va mashhur edi.

1993-yil buyuk mutafakkir Abduxoliq G'ijduvoniyning tug'ilganiga 850 yil to'lishiga bag'ishlangan ilmiy anjumanda Italiya davlatining O'zbekistondagi elchisi so'zga chiqib: «Men dunyoning ko'plab mamlakatlarida bo'lganman. O'sha yirik mamlakatlarda shu o'lkada yashab, jahon sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz

qoldirgan bir yoki ikki olimning nomini eshitganman.

O'zbekiston tuprog'ida bunday buyuk siymolar shunchalik ko'p yashab ijod etganki, ularning nomini sanab chiqish ham qiyin. Shunday buyuk allomalarni jahonga yetkazib bergan mamlakatning xalqiga va tarixiga hurmat bilan qaramaslik aslo mumkin emas», – degan edi. Bu fikrlarda juda katta haqiqat bor. So'nggi o'n yil mobaynida tariximiz va ma'naviy merosimizni o'rganish borasida katta tadbirlar o'tkazildi. Jumladan, Imom al-Buxoriy, Hakim at-Termiziy, Najmiddin Kubro, az-Zamaxshariy, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Ahmad al-Farg'oniy va boshqalarning tavaludiga bag'ishlangan yirik anjumanlar, tantanalar shular jumlasidandir.

Buyuk Amir Temur bobomiz haqidagi tarixiy haqiqatni tiklanishi ham madaniy hayotimizda ulkan voqea bo'ldi.

Tarix haqiqatini tiklash – o'zbek millatining obro'-e'tiborini tiklash, qadr-qimmatini, o'ziga ishonchini tiklash demakdir.

DIN – ESTETIK MADANIYAT RIVOJLANISHINING OMILI

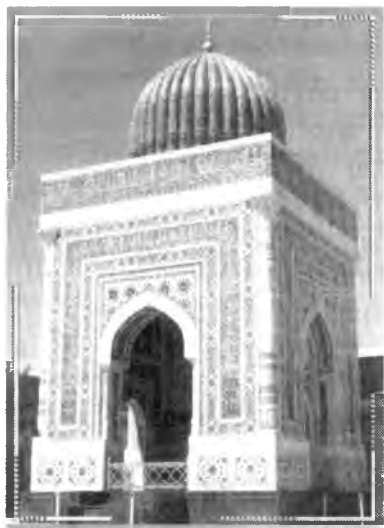
Qur'on, hadislar, shariat qoidalari, islom huquqi asoslarida oldinga surilgan barcha g'oyalar zaminida ruhiy poklanish, go'zallik, imon, vijdon, e'tiqod bilan bog'liq bo'lgan dunyoviy muammolar o'rtaga qo'yilgan. Jamiyat hayoti va shaxsiy hayotdagi barcha muammolarni hal etish uchun inson o'zi ruhan va vijdonan pok, imonli, halol, e'tiqodli bo'lishi kerak degan g'oya islom dinining asosini tashkil etadi.

Hadislar, shariat qoidalari inson ma'naviy kamolotining asosiy yo'llari va mezonlarini belgilab beradi.

Hadislarda ilm va ma'rifat egallashga da'vat etiladi: «Ilm egallang! Ilm – sahroda do'st, hayot yo'llarida – tayanch, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg'uli onlarda – madadkor, odamlar ora

«Shoh
va darvesh».
XIX asr

Muhaddislar sultoni
Imom al-Buxoriy maqbarasi

sida – zebu-ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir».

Din insonga ma'naviy, estetik ta'sir etuvchi katta kuchga ega. Dinga ehtiyoj go'zallikka bo'lgan ehtiyojning bir ko'rinishidir. Diniy va dunyoviy bilimlarni egallashga intilishni, olimlarni qadrlashni ham islom dini muqaddas burch deb biladi.

Tasavvufdagi komil inson tushunchasi odamlarning olamni butunlikda, uyg'unlikda ko'rishdir.

Chunki komil inson barcha zohiriy va botiniy bilimlardan xabardor buyuk zot, deb tasavvur qilingan.

XIII asrda yashab, ijod etgan **Shayx Aziziddin Nasafiy** o'zining «Komil inson» risolasida: «Jumla mavjudot odamzotga shuning uchun sajda qiladiki, odamlar orasida komil inson bor. Mavjudot ichra komil insondan ulug'roq, sharafliroq va donoroq zot yo'q. Chunki komil inson eng pastdan eng yuqorigacha martabalardagi mavjudotning xulosasi va qaymog'idir», – deb yozgan edi. Komil inson bo'lib yetishish uchun odamzod o'z tabiatidagi baxillik, ochko'zlik, yolg'onchilik kabi illatlardan voz kechishi, yaxshi xislatlar, fazilatlarga ega bo'lishi zarur.

Shayx Farididdin Attor aytadi: «...o'sha so'fiylarga muhabbatim shu qadar baland va jo'shqin ediki, o'sha toifaning chiroyli so'zlari meni o'ziga tortar, dilimda bu so'zlardan quvonch jilvalanar, ul so'zlar qanchalik mahobatli, pardali bo'lmasin, ularni tanib oladigan bo'ldim».

Farididdin Attorning kuzatishicha, avliyolar bir necha xilga bo'linadi, ma'rifat ahli, muomilot ahli, muhabbat ahli, tavhid ahli, miskin va faqirlar ahli va boshqalar. Ma'naviy kamolot va estetik madaniyatga erishishning eng maqbul yo'li – qanoatdir.

Qalbida go'zallikka intilish bo'lgan har bir inson kamolotga ana

havola qilinardi. O'rta asrlarda Ovro'pada san'at *ilohiyot* (teologiya)ning bir qismi bo'lib qoldi.

O'rta asr san'atshunoslari san'atni narigi dunyoning bu dunyodagi moddiy obrazi deb baholadilar. Uyg'onish davri san'at rivojida muhim davr bo'lib tarixga kirdi. XIV–XVI asrlarda insonparvarlik va realizm g'oyalari bilan bir qatorda san'atni cherkov ta'suridan ajratishga intilish kuchaydi va uni ilmiy tavsiflash yo'lida muhim qadam qo'yildi. Bu davrda yaratilgan ko'p risolalarda rassom, haykaltaroshlarga asosiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatildi, umuman, san'at, uning nazariyasi va tarixi bo'yicha qimmatli asarlar vujudga keldi. Leonardo da Vinchi kabi rassom va me'morlar rassomlik, uning ilmiy asoslari va imkoniyatlari, tasviriy san'atda inson ma'naviy hayotining aks ettirilishi kabi muhim ahamiyatga ega bo'lgan fikrlarni bayon etdilar.

XVI asrda Olmoniyada **A. Dyurning** proporsiyalar haqidagi ilmiy fikrlari, Venetsiyada **P. Aretinning** borliqni to'g'ri aks ettirish bo'yicha rassomlar oldiga qo'ygan talablari san'atga muhim hissa bo'lib qo'shildi. XVII asrda risola, qo'llanma, Ovro'po san'atiga bag'ishlangan sharhlar, Italiyaga doir yo'l ko'rsatkichlar, rassomlarning hayoti va ijodiy faoliyati, badiiy hayot tarziga oid adabiyotlar yaratildi. San'atning XVIII asrdan boshlab mustaqil fan sifatida shakllanishi shu asr oxiridagi fransuz burjua revolyutsiyasini tayyorlash va uni amalga oshirish davrida eski tartiblar hamda feodalizmga qarshi g'oyalarning kurashi bilan bog'liq bo'ldi. Ijtimoiy-tanqidiy tafakkur rivoji oqibatida tanqidiy etud janri shakllandi, san'atda g'oyaviylik va realizm uchun kurash avj oldi. Olmoniyada G. E. Lessing realizm nazariyotchisi sifatida «tasviriy san'at» terminini fanga kiritdi.

XIX asrda san'atning ilmiy-tarixiy asoslari mustahkamlandi, san'at fan sifatida shakllanib takomiliga yetdi, o'z uslubiyotiga ega bo'ldi. Fransiyada Stendal, G. Kurbe, Olmoniyada I. Hyote va H. Heynening asarlari, san'atshunoslik fanida katta ahamiyatga ega bo'ldi, arxeologik tadqiqotlar ko'lami kengaydi, badiiy muzeylar ochildi.

Bu davrda, ayniqsa, buyuk fransuz revolyutsiyasi g'oyalari I. Kant, A. Shopengauer, G. F. Hegel estetik qarashlari Rossiyada esa V. V. Stasov, I. N. Kramskoy, I. Ye. Repin va

boshqalarning san'atning hayotiy bo'lishi va ijod erkinligi xususidagi qimmatli fikrlari, V. G. Belinskiy, A. I. Gersen g'oyalari san'atning realistik yo'nalishi rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, bu davrda, san'at din bilan ham mustahkam aloqada bo'ldi. Jahon san'ati durdonalari – buyuk arxitektura inshootlari, Vergiliy, Dante, Milton, Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo tasvirlari, I. S. Bax, I. Gaydn, V. A. Motsart musiqalari, Sharqda F. Attor, J. Rumi, A. Jomiy, A. Navoiy asarlari diniy manbalardan ilhom olib yaralgan edi.

SAN'AT VA MAFKURA

Milliy istiqlol mafkurasini yoshlar ongiga singdirish jarayonida san'at alohida o'rin tutadi. Shuningdek, san'at inson ma'naviy dunyoqarashini kengaytiruvchi, uni shaxs sifatida tarbiyalovchi vositalardan biridir. *San'at* insoniyatning ezgulik tomon harakati uchun zarur bo'lgan o'zaro muloqotlar vositasi bo'lib, turli qit'alar va davlatlarni o'zaro bog'laydi. San'at insonlarning his-tuyg'ularini, tafakkurini mavhum tarzda emas, balki jonli badiiy qiyofalarda aks ettiradi, chunki u o'ziga xos his-tuyg'ular xazinasidir.

San'at badiiy qiyofa – obraz vositasida to'la namoyon bo'ladi. Badiiy qiyofa san'atkor o'zlashtirib olgan tashqi dunyo bilan uning ichki dunyosi birligida ko'rinadi. Iste'dodli aktyorlar haqqoniy hayot manzarasini yaratib, o'z his-tuyg'ulari va kechinmalari bilan uni zavqlantirib, o'zligini to'la namoyon qila olishi mumkin. San'atkorning ichki kechinmalari bilan sug'orilgan badiiy qiyofaga hech narsa teng kelmaydi. Badiiy qiyofaning ichki va tashqi tomonlari san'atning turlarida har xil tarzda amal qiladi.

Teatr, musiqa, kino, «oynayi jahon» kabi talqiniy san'at turlarida badiiy qiyofa o'sha qiyofa timsolini talqin qilish jarayoniga bog'liq. Bu yerda yozuvchi yoki bastakor ijodi mahsuli, ular yaratgan badiiy qiyofalar talqini san'atkor mahorati tufayli yuzaga chiqadi. Masalan: Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'rayeva, Hamza Umarov, Razzoq Hamroyev, Olim Xo'jayev, Zaynab Sadriyeva, Nabi Rahimov kabi ijodkorlar ijrosida «Navoiy», «Jaloliddin Manguberdi», «Otello», «Hamlet», «Qirol Lir», «Nurxon», «Qaynona», «Ota» kabi asarlardagi badiiy qiyofalar bunga misol bo'ladi.

San'atkorning dunyoqarashi qanchalik keng va aqliy

tajribasi qanchalik boy bo'lsa, uning ijodi ham shunchalik samarali va mazmunli bo'ladi. San'atni idrok etish insonga hamma vaqt o'zini yaxshi anglashga imkoniyat yaratadi, badiiy asar individual ijod mahsulidir.

10-§ SAN'AT VA IJTIMOIIY HAYOT

San'at asarlari yaratilishi ikki narsani, ya'ni badiiy obrazli tafakkur qilishni hamda uni amalda ifoda eta olish malakasini o'z ichiga oladi. San'at ilohiyotning tuhfası, ijodiy mehnat mahsulidir. Agar badiiy obrazli fikr yuritish voqelikni badiiy o'zlashtirish imkonini tug'dirgan bo'lsa, faqat ijodiy mehnatgina uning voqelikka aylanishiga asos bo'la oladi.

Hayotni kuzatish san'atkorga ham, olimga ham juda zarur. San'atda voqelik badiiy to'qimasiz, to'qima esa voqeiy narsalarsiz aks etmaydi. Voqelik xayol, tasavvur hosil qiladi. San'at voqelikning obrazli aks ettiruvchi shaklidir. Badiiy qiyofa mazmuni uning shakli yaratilishi jarayonida o'zgarib ketishi, ba'zan qayta mushohada qilinishi ham mumkin.

SAN'ATDA MAZMUN VA SHAKL BIRLIGI

San'atda badiiy qiyofa uning mazmuni va shakli tushunchalari orqali yorqinroq anglashiladi. San'at mazmuni va shakli masalasi estetik nazariyada muhim o'rin tutadi. San'atda *mazmun* va *shakl* asarni badiiy idrok etish xususiyatlari, mahorat masalalari kabi badiiy madaniyat nazariyasi hamda amaliyotining asosiy masalalari bilan chambarchas bog'lanib ketgandır. San'atda mazmun va shakl bir-birini izohlaydi, shakl muayyan bir mazmunni ifodalasa, mazmun ham muayyan shaklda namoyon bo'ladi. Har bir narsaning o'zgarishi avvalo, mazmun o'zgarishidan boshlanadi. Mazmunga bo'ysunadigan shakl birligida *mazmun yetakchilik qiladi*. Mazmunga bo'ysunadigan shakl ham nisbiy mustaqillikka ega. San'atning barcha turlari badiiy shaklga ega bo'lib, u ko'proq asar tuzilishi (kompozitsiya) bilan bog'liq. Asar tuzilishi tomoshabin yoki o'quvchi diqqat-e'tiborini g'oyaviy muddaoga qaratish imkonini beradi.

San'at turlarida qo'llaniladigan ijodiy uslub yoki san'at uslubi ham jiddiy ahamiyatga egadir. San'at mahorati faqat texnika bilan o'lchanmas ham. uni egallamay turib, mohir usta bo'lib yetishish mumkin emas. *Barcha san'at turlari yuksak ifodalilik qonuniga bo'ysunadilar.*

Demak, san'at turlarida badiiy tuzilma (kompozitsiya), vazn, tasviriy-ifodaviy va moddiy vositalar majmui san'at shaklini tashkil etadi. Shakl hamma vaqt muayyan mazmuni ifodalaydi. San'at asarlarida mavzu sujet yordamida oydinlashadi. Sujet asarda ko'rsatilmoqchi bo'lgan hodisa yoki hodisalar yig'indisi bo'lib, u o'z navbatida asar personajlarini bir-biriga bog'lab turadi.

G'oya asar mazmunining asosini tashkil qiladi. Asarning g'oyaviyligi uning mazmundorligidan darak beradi. Shunday qilib, san'at asarlarining mazmuni badiiy g'oya, asar mavzusi, asar sujeti hamda san'atkor tomonidan baholangan hayot hodisalarining yig'indisini tashkil qiladi. Badiiy shakl tarkibiy qismlarining asosini *kompozitsiya* tashkil qiladi.

Kompozitsiya – o'zi anglatgan ma'noga ko'ra sujetga yaqin turadi. Agar badiiy asarning sujeti voqealar rivoji bo'lsa, kompozitsiyasi ularni bir-biri bilan bog'laydi. U asar mazmunini ifodalovchi qismlarning yaxlitligini ta'minlaydi. Ko'rinib turibdiki, san'at asarlarining shakli tuzilish jihatidan xilma-xildir, mazmun va shakl elementlarining uzviy bog'liqligi san'at asarlarida *badiiy uslub* deb ham yuritiladi.

11-§ SAN'AT TURLARI

San'at turlari – san'at mavjudligining tarixan tarkib topgan barqaror shakllaridir. Biz endi san'at voqelikni inson tomonidan aks ettirishning alohida shakli, ijtimoiy ongning alohida shakli ekanligini bilib oldik. San'atning umumiy qonunlari va xususiyatlari bilan tanishdik. uning voqelikni badiiy obrazlarda aks ettirishini bildik. san'atning ijtimoiy vazifasi, uning boshqa xususiyatlari va o'ziga xosligi haqida tasavvur hosil qildik.

Endi san'atning o'z ichida mavjud bo'lgan xilma-xilliklarini qarab chiqaylik. San'at *badiiy adabiyot, me'morchilik, haykaltaroshlik, tasviriy san'at, grafika, musiqa, teatr, kinematografiya, xoreo-*

grafiya (raqs san'ati), dekorativ-amaliy san'at va boshqa turlarga bo'linadi.

San'atning turlari ko'pligiga sabab insonning san'at qondurishi lozim bo'lgan estetik ehtiyojlari har xil ekanligida, tashqi dunyoning ko'p qirraliligida, inson idrokining o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligida, voqelikning o'zi xilma-xil va rang-barangligidadir. Ulardan har biri hayotning biror muayyan tomoninigina bir-biriga nisbatan yaxshiroq aks ettira olishi mumkin.

Ammo, ba'zan hayotdagi ayni bir hodisa san'atning har xil turlarida aks ettirilgan bo'lishi mumkin. Ammo bu bir-birini takrorlash emas, chunki san'atning har bir turi ayni bir hodisani o'ziga xosligidan kelib chiqib, aks ettiradi. Masalan, Ikkinchi jahon urushi haqida ko'plab roman va she'rlar yozildi, drama va kinofilmlar yaratildi. Rasmlar chizildi, haykallar qad ko'tardi. Har bir san'at turi o'zining takrorlanmas xususiyatlari bilan ajralib turadi. V. G. Belinskiy aytganidek, «Har qanday san'atning mazmuni – *voqelikdir*. Binobarin, u xuddi voqelikning o'zidek tuganmasdir». Demakki, uning voqelik singari rang-barang va turli-tuman bo'lishi tabiiydir. Chunki ularning har biri alohida san'at turiga mansubdir.

San'at turlari esa, bir-biridan doimo farqlanib turadilar. Masalan, musiqada – tovush, tasviriy san'atda – rang va chiziq, adabiyotda – so'z, musiqa – eshitish vositasida, kinofilm va spektaklni esa ayni vaqtda ham eshitish, ham ko'rish yo'li bilan idrok etiladi.

Bundan tashqari, san'atning turlarga bo'linishining sababi, ularda voqelikning badiiy aks ettirish usuli va vositalarining har xilligi, idrok etish usuli va badiiy obraz yaratishda foydalanilgan materiallarning rang-barangligidadir. Shuningdek, har bir san'atning o'ziga xos obrazlar tizimi, o'zining ifodali vositalari bor. Bundan tashqari, har bir san'at o'z ichida ham tur va janrlarga bo'linadi. Bu esa, har bir san'at turini bevosita alohida-alohida ko'rib chiqishni taqozo qiladi. San'at turlari obrazlarning vaqt va makonda rivojlanishiga qarab quyidagicha tasniflanadi:

1. Makon san'atiga – *me'morchilik, haykaltaroshlik, rassomlik, grafika* kiradi.

2. Vaqt san'atiga – *musiqa, badiiy adabiyot* kiradi.

3. Vaqt-makon (qorishiq, aralash) san'atiga *kino, teatr*, qolgan barcha san'at turlari kiradi.

Makon san'atlarini, shuningdek, statik san'atlar deb, vaqt san'atlarini dinamik san'atlar ham deb aytiladi. Vaqt-makon san'atlari *sintetik san'atdir*, chunki ularda badiiy obraz vaqt va makon san'atlari vositalari bilan yaratiladi. U ko'plab san'atkorlar jamoasi kuchi orqali dunyoga keladi. Chunonchi, teatrdagi spektaklda aktyorlardan tashqari rejissor, bezovchi rassom, bastakor va boshqa soha mutaxassislari qatnashadi. Kinoda bular qatoriga yana operator, opera, balet va operettada esa dirijor, baletmeyster va xormeysterlar qo'shiladi.

San'at turlari shu bilan bir-biridan farq qiladiki, ulardan har biri hayotni o'zicha, o'ziga xos usul va vositalar yordamida aks ettiradi. Voqelikni aks ettirish usuli jihatidan san'at turlarining farqi shunday aniqki, hech kim raqsnı surat bilan, me'morchilikni haykaltaroshlik bilan, qissa yoki romanni musiqa asari bilan chalkashtirib yubormaydi.

Bundan tashqari, san'atning har bir turi o'ziga xos qurilish materialiga ega bo'lib, u yordamida badiiy obraz yaratiladi. Me'morchilikda olamni estetik qayta aks ettirish binolar, inshootlar qurish orqali amalga oshiriladi.

ME'MORCHILIK

Me'morchilik keng ma'noda inson mehnatining muayyan sohasi sifatida juda qadim zamonlarda paydo bo'lib, kishilarning eng zarur turmush ehtiyojlari – uy-joyga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan edi. U insonning turli-tuman amaliy-foydali, ijtimoiy-siyosiy, moddiy, diniy va boshqa ehtiyojlarini qondira oladi. Me'morchilik jamiyatning amaliy-foydali ehtiyojlarini qondirishni o'zining zarur vazifasi va maqsadi qilib olgan. Bundan 2000 yil avval qadimgi Rim me'mori Vitruviy ifodalab bergan «triada» yoki uchlik qoidasi shu kungacha o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. U me'morchilikda uchta asosiy element bo'lishi, ya'ni *foydali, mustahkam va go'zal* bo'lishi shart, degan edi. Bu uch yo'nalish musulmon Sharqi me'morchiligida ham ma'lum edi. Bu haqda Abu Ali ibn Sino shunday deydi: «O'ziga yashash joyi tanlaydigan kishi, tuproqning qanday ekanligini va yerning qanchalik baland va past ekanligini,

suvning tashqariga chiqishini va uning yuqori yoki past joylashganligini, shuningdek, qanday dengizlar, botqoqliklar, tog'lar va ruda konlari... qabriston va hokazolar borligini bilishi lozim». Ibn Sinoning me'morchilikdagi bu «inson va muhit» nazariyasiga Mikelanjelo hamda Leonardo da Vinchilar ham keng to'xtalib o'tadi.

Abu Ali ibn Sino o'zining «Tibbiy risolalar» asarida: «Qaysi shahar tog' ustida joylashgan bo'lsa, u yer sovuq bo'ladi, agar shahar tog'lar tagida joylashgan bo'lsa, uning issiqligi bor, deb hukm qil. Agar shahar tog'ning janubiga joylashgan bo'lsa, unda issiq shamol esib turishi hukm qilinadi. Agar tog'lar shu shaharning janubida bo'lsa, shimoliy shamolning sovug'i unga ta'sir qiladi. Agar tog'lar g'arb tomonda bo'lsa, u shaharning havosi og'ir bo'ladi. Sharq tomonda bo'lsa, toza bo'ladi» deb yozadi.

Me'morchilik kishilik jamiyati taraqqiyotining ilk bosqichlaridayoq paydo bo'lgan. Ibtidoiy odam tabiat kuchlaridan o'zini muhofaza qilish uchun zarurat tufayli oddiy boshpana va chaylalar qurgan. Asta-sekin u qurilayotgan binoning ko'rkam bo'lishiga ham e'tibor berib, go'zallik qonunlari asosida ijod eta boshlagan.

Me'morchilik (lat. *architectura* so'zidan olingan) – me'morlik san'ati inson ijodiy faoliyatining qurilish bilan bog'liq alohida turidir. Me'morchilik – me'morlik san'ati tarixi, qonuniyatlari, nazariyasi,

Registon maydoni. Samarqand

binolarining turi va uslubi, kompozitsiyasi kabi qator masalalarni o'rganuvchi san'at sohasidir. Me'morchilik jamiyatning ijtimoiy-maishiy va g'oyaviy-badiiy ehtiyojlariga xizmat qiladi. Inson dahosi va mehnati bilan yaratilgan muhit – turli-tuman binolar (ularni qurish, loyihalash), inshootlar, shahar va qishloqlar (keng ma'nodagi) me'morchilik nomi bilan yuritiladi. Me'morchilik davr o'tishi bilan o'zgara borib, jamiyat taraqqiyotidagi tuzumlarning tub mohiyatini o'zida ifoda etadi. Me'morchilik asari amaliy xizmati bilan bir qatorda ma'lum g'oyaviy-badiiy mazmunni ham ifoda etadi.

Me'morchilik mahsuloti jamiyat moddiy madaniyatining tarkibiy qismini tashkil etadi va ayni vaqtda san'at asari sifatida ham namoyon bo'ladi. Me'morchilik quldorlik jamiyati davrida tez taraqqiy topdi. Jamiyatning sinfiy talabiga munosib uy-joy va jamoat binolari yaratildi. Me'morchilikning moddiy-texnik va badiiy imkoniyatlari ham kengaydi. Qadimgi Sharqda (Misr, Mesopotamiya) piramida, zikkurat kabi ulkan diniy binolar majmuasi, shohona saroy va boshqa me'moriy inshootlar barpo qilindi. Me'morchilikning ba'zi amaliy va nazariy masalalari ishlab chiqildi. Qadimgi Yunonistonda binolarning maktab, stadion, teatr, ibodatxona, amfiteatr kabi turlari paydo bo'ldi. Ellinizm davriga kelib order tuzumi arxitektura tarixida keng va chuqur iz qoldirdi.

Forum, Zafar darvozasi (Triumfal ark) kabi harbiy qudrat g'oyalarini namoyish etuvchi yangi inshootlar paydo bo'ldi.

Binolar bezagiga e'tibor ortdi. O'rta asr arxitekturasida (asosan G'arbiy Ovro'po mamlakatlarida) (X–XII asrlar) *roman-me'morchilik uslubi*, keyinroq (XII–XIV asrlar) *gotika-me'morchilik uslubi* alohida o'rin tutadi. Gotika uslubiga xos bo'lgan cho'ziq ravoqlardan iborat konstruksiyali binolar

Ko'kaldosh madrasasi. Toshkent

ichida ulug'vor ibodatxonalar diqqatga sazovor. Me'morchilik va san'at taraqqiyoti tarixida yorqin sahifa ochgan Uyg'onish davri – Rennsans (XV asr oxiri, XVI asr boshlari) uslubi neqizim qadimgi davr klassik me'morchilik tamoyillarini yangi davr talablari asosida tiklash va rivojlantirish tashkil etadi. Klassik qonunlarni uzviy rivojlantirish tamoyillari binolar kompozitsiyasida yaqqol ko'rinadi. XVI asr o'rtalarida binolar haddan tashqari bezakdor qilib quriladigan bo'ldi.

Movarounnahrda XV–XVI asrda Samarqand va Hirotida me'morchilikning nodir namunalari yaratildi. Hashamatli jamoat binolari qad ko'tardi. Shohizinda majmuasidagi maqbaralar. Shahrisabzdagi Ko'kgumbaz, Yassidagi Ahmad Yassaviy maqbaralari shular jumlasidandir. O'rta Osiyo me'morchiligi va amaliy san'atida asriy an'analar takomillashtirildi. Bu me'moriy obidalarni muhandis-u me'morlari go'zallikning obyektiv qonunlarini chuqur bilganlar va o'z ijodlarida davrning g'oyasi va ruhini bera olganlar. Ularning me'moriy uslubi, naqshi va o'ziga xos bo'yoqlar jilosi beqiyos va takrorlanmasdir.

TASVIRIY SAN'AT

Nafis san'at, rang-tasvir (jivopis) – tasviriy san'at turi bo'lib, u bo'yoq yordamida yaratiladi. Badiiy asar sifatida insoniyat uchun ta'lim-tarbiya, estetik zavq berish vazifasini o'taydi, ayrim namunalari esa ma'rifiy ma'lumot qimmatiga ham ega. Ijodning bu turi bilan shug'ullanuvchi san'atkor – rassom ranglar vositasida tabiatni, muhitni (uning ma'lum bir qismini, ma'lum bir daqiqadagi holatini) gavdalantirish bilan birga ro'y berayotgan voqea, hodisa mohiyati, kishilarning ichki dunyosini va ma'lum bir g'oyani aks ettiradi.

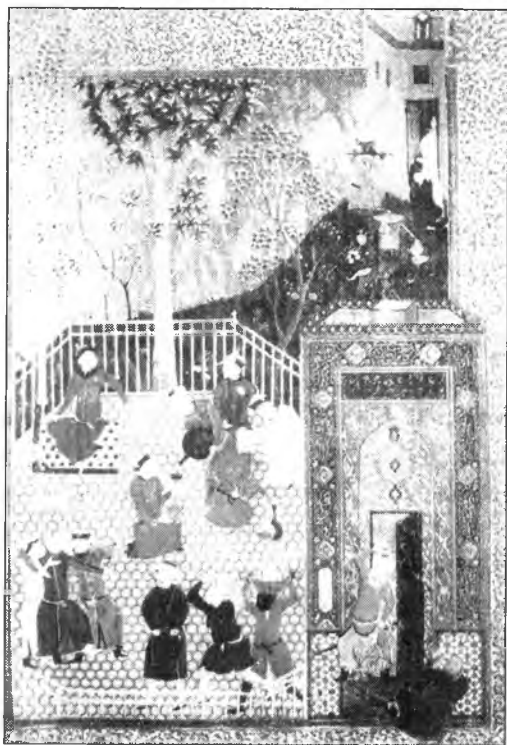
Vazifasi va obrazlari xarakteriga ko'ra rassomlik san'atining me'moriy inshootlarda bezak bo'lib ham xizmat qiladigan monumental-dekorativ, devoriy rasmlar (panno), teatr va kinofilmlar uchun tayyorlanadigan dekoratsiya, panorama, kichik hajmli miniatura xillari ham bor. Bo'yoq xili va tasvir hosil qilishdagi texnologik usullariga ko'ra *moybo'yoq rassomligi, freska, keramika bo'yoqlari rassomligi* (chinni va sopolga gul, naqsh, tasvir ishlanib so'ng qattiq qizdiriladi), *silikat bo'yoqlar rassomligi* va h.k.

turlariga bo‘linadi. Mozaika, vitraj ham rassomlik san‘ati xili bo‘lib, monumental-dekorativ san‘at vazifasini bajaradi. Rassomlik san‘ati asarlari akvarel, guash, pastel, tush bilan ham ishlanadi.

Rassomlik san‘atida asosiy tasvir vositasi rang bo‘lib, tasvir turli ranglar va bir rangning bir necha ko‘rinishi (och, to‘q va h.k.)dan foydalanib hosil qilinadi. Rang va chiziqlar bilan hosil qilingan rasm rassom ko‘zda tutgan kompozitsiyaga xizmat qilib, hayot lavhasini aks ettiradi. Rassomlik san‘ati asarlari mato, karton, qog‘oz, yog‘och, tosh, oyna, metall, ganch (yoki alebastr) va boshqalarga chiziladi.

Rassomlik san‘ati so‘nggi paleolit – tosh davrida vujudga keldi. Antik davrda esa rassomlik san‘ati me‘morlik va haykal-taroshlik bilan uzviy bog‘liq ravishda rivojlanadi. O‘rta asrlarda Ovro‘po va Kavkazda ibodatxonalarni, diniy qo‘lyozma⁷kitob-

larni bezashga xizmat qildi. Bu davrda Yaqin Sharq, O‘rta Osiyo, Hindiston, Xitoy va Yaponiyada miniatura san‘ati rivojlandi.

Behzod. Sulton Husayn Mirzo
huzurida ziyofat

Tasviriy san‘at rivojiga Uyg‘onish davrida katta hissa qo‘shildi. Bu davrning insonparvarlik g‘oyalari ta‘sirida realistik tasvir avj oldi. Velaskes, Murilbo, Pero della⁴Francheska, Bottichelli, Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Rafael, Titsian kabi buyuk rassomlar estetik jihatdan bebaho asarlari bilan tasviriy san‘at tarixida unutilmas obrazlar yaratdilar. Movarounnahrda musavvir Kamoliddin

Behzod boshchiligida san'at rivojlandi, estetik jihatdan yuksak pog'onaga ko'tarildi.

Humoyun asos solgan va Akbar davrida nihoyatda taraqqiy etgan musavvirlik va xattotlik maktabi haqida Qozi Ahmad Qumiyning «Gulistoni hunar», Mir Alouddavla Qazviniyning «Nafois ul musavvir» asarlarida ajoyib ma'lumotlar bor. «Gulistoni hunar»da aytilishicha, Kamoliddin Behzodning shogirdi **Do'st Devona** mahoratda tengsiz bo'lgan musavvir sifatida Hindistonda nihoyatda shuhrat topgan ekan. Uning mashhur musavvir Mahmud Muzahhib bilan yaratgan suratlari, ziynatlagan nodir qo'lyozma kitoblari hozirda ham jahon kutubxonalari va muzeylarini bezab turibdi.

Ular «Nodir ul Mulki Humoyun» unvoniga sazovor bo'lgan Mir Said Ali rahbarligida «Qissai Amir Hamza» nomli asar uchun katta hajmli (52×68 sm) matoga rasm ishlash bilan mashg'ul bo'lganlar. 1570-yilgacha «Qissai Amir Hamza»ning har biri yuz rasmdan iborat bo'lgan to'rt jildi Mir Said Ali rahbarligida ishlangan bo'lsa, keyinchalik «Shirin qalam» unvoniga sazovor bo'lgan Abdusamad Sheroziy rahbarligida «Qissai Amir Hamza» rasmlari davom ettirilgan va ularning soni 2 800 taga yetkazilgan ekan. «Bunday ajoyib rasmlarni tabiat-u osmon yaratilib, u yulduzlarga to'lgandan buyon hech kim ko'rgan emas», – deb yozadi Qazviniy.

Akbar kitobat, xattotlik san'atiga mehr qo'ygan, uning kutubxonasida yigirma to'rt ming kitob bo'lib, bu nodir qo'lyozmalar musavvirlik san'ati bilan ziynatlangan. Jahongir Mirzo, Shoh Jahon, Avrangzeb davrlarida ham Hindistonda musavvirlik nihoyatda taraqqiy etgan.

XVI asrda yaratilgan **Do'st Muhammadning** «Holati hunarvon» («San'atkorlar ahvoli») va **Qozi Ahmad Qumiyning** «Gulistoni hunar» («San'at gulistoni») nomli xattotlik va kitobat san'atiga bag'ishlangan risolalarida Alisher Navoiy davrining mashhur xattotlari, naqqosh musavvirlari va muzahhiblariga alohida e'tibor beradilar. Ayniqsa, ulug' allomalar Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy, Dehlaviy, Attor, Jomiy, Navoiy, Bobur asarlarini katta mahorat bilan bezatgan «asr nodirlari» ijodi to'g'risida hurmat bilan yozadilar.

Mashhur xattot Do'st Muhammadning «Xattotlar va musavvir- lar haqida risola»si san'at olamida mashhur xattotlar va musavvir- lar

«Jokonda»

Insoniyat tarixi davomida yaratilgan eng mashhur san'at asarlaridan biri «Jokonda»dir.

Unda yaqindagina o'z eridan judo bo'lgan yigirma olti yoshli juvon – florensiyalik Mona Liza tasvirlangan. Bu ayolni sohibjamol deb bo'lmaydi, lekin u istarasining issiqligi bilan bizni maftun etadi.

Mona Lizaning qiyofasi g'amgin, ammo biz uning siymosida chuqur iztirobni ko'rmaymiz.

Uning nigohi sehrlil. Uning ko'zlari har qanday bag'ritosh odamning ham yuragini junbushga soladi.

Bu nigohni, bu tabassumni hech qachon eslab ham qololmaysiz, chunki suvratga har safar qaraganingizda, ular turlicha bo'ladi: chunki ular sizning ruhiy holatingizga va Mona Lizaning ruhiy holatiga qarab o'zgaraveradi. U suvrat emas, balki o'zi tirik turgandek bo'laveradi.

Uning ijodkori XVI asrning iste'dodli musavviri, haykaltaroshi, faylasuf va olimi, Italiya Uyg'onish davrining atoqli namoyondasi Leonardo da Vinchi.

U ayolni bo'yoq bilan emas, yuragi bilan tasvirlagandir...

hayoti hamda ijodi to'g'risidagi bebaho manbalardan biridir.

Mazkur risolada islom dini nima sababdan soyasi bor narsalarni tasvirlashni taqiqlagani, bu taqiqning nisbiy darajalari ham ko'rsatib o'tilgan. Demak, islomda tasviriy san'at turlari va ko'rinishlariga ko'proq soyasiz narsalarni chizishga, ayrim hollardagina jonzotlarni, jumladan, odam siymosini tasvirlashga e'tibor berilgan. Alisher Navoiy siymosini kichik zamondoshi – buyuk musavvir Kamoliddin Behzod chizib qoldirgani hozir ko'pchilikka ma'lum.

Leonardo da Vinchi (1452–1519) – Uyg'onish davri italyan rassomi va olimi. Florensiya-dagi Vinchi shaharchasida tug'ilgan.

Mashhur haykaltarosh va rassom A. Verrokodan ta'lim olgan, matematika, anatomiya va boshqa fanlarga qiziqqan. Tasviriy san'at Leonardo da Vinchi ijodining muhim qismini tashkil etadi. Leonardo da Vinchi XV asrning 70–80-yillarida mavjud borliq go'zalligi, boyligini madh etuvchi («Gul tutgan Madonna» (Ermitaj), «Vahiy» (Uffitsi) ajoyib asarlar yaratgan. U asarlarida kishilarning ichki

kechinmalarini ularning yuz qiyofalari, xatti-harakatlarida ko'rsatib Uyg'onish davri san'atini boyitdi.

Leonardo da Vinchi Medichi saroyidan taxminan 1482-yilda uzoqlashib, Milan hukmroni huzurida harbiy muhandis, me'mor, rassom va haykaltarosh bo'lib ishladi, bu yerda metall ishlash texnikasi bilan tanishib, fan sohasida ham muhim kashfiyotlar yaratdi. Bu davrda u «Madonna Litta» (Ermitaj), «Qoyadagi madonna» (Luvr) kartinalarini, «Maxfiy kechalar» (1495-97) devoriy rasmini, «Jokonda» nomi bilan mashhur bo'lgan Mona Liza portretini (taxminan 1503, Luvr), «Avliyo Anna Maryam va go'dak Iso bilan», «Ioann cho'qintirgan ota» (1508, Luvr) kartinalarini yaratdi.

Me'mor sifatida ideal shahar loyahasini chizdi. U san'at, fan, texnikaning turli sohalariga oid 7 000 sahifaga yaqin qo'lyozma muallifi. Leonardo da Vinchi to'quv dastgohlari, bosma mashinalarning ko'plab loyihalarini yaratgan edi. U biologiyada eksperimental usul tarafdori bo'lgan, rassom hamda olim sifatida odam va hayvon anatomiyasi bilan shug'ullangan. U butun ijodini hayot talablariga javob bera oladigan fan va san'at yaratishga qaratgan ko'p qirrali iste'dod egasi bo'lgan.

HAYKALTAROSHLIK

Haykaltaroshlik – tasviriy san'atning turi bo'lib, tasvirlanadigan narsani hajmli, uch o'lchovli *uzunlik, kenglik, balandlikka* ega qilib aks ettirish tamoyiliga asoslangan san'at turi. Asosan, inson, qisman hayvon va qushlar, tabiat (manzara), narsalar (natyurmort) ifodalanadi. Haykaltaroshlik asarlari, asosan ikki turga: hamma tomonidan ko'rish imkoni bo'lgani, mukammal shaklli haykalga va bir tomondangina ko'riladigan relyefga bo'linadi. Haykalda kishining boshi, beligacha (byust), tizzasigacha, butun gavdasi (bularda muayyan shaxs aks ettirilgan bo'lsa – portret), ikki yoki bir necha kishi (muayyan shaxslar aks ettirilgan bo'lsa – guruh portret) ishlanishi mumkin. Relyefning hajmi va shakli uning o'rnatiladigan joyiga, qanday maqsadda xizmat qilishiga qarab tanlanadi, undan ko'pincha me'morchilik (friz, fronton, plafon va boshqalar)da foydalaniladi. Relyefning past (barelyef), baland tasvir (gorelyef) fonda o'yib ishlanadigan xillari bor.

Ibn Sino haykali

Mazmuni va vazifasiga ko'ra haykaltaroshlik *monumental haykaltaroshlik* (yirik haykal, yodgorlik, memorial inshootlar – jamoat joylariga o'rnatiladi, yirik hajmda ishlanadi, muhim g'oyalar targ'ibotiga xizmat qiladi) va *monumental bezak haykaltaroshlikka* (binolar, turli inshootlarga, bog', park, maydon, yo'l va boshqa joylarda muhitga moslab, bezak tarzida o'rnatiladi, hajmi har xil; badiiy favvoralar ham unga kiradi) bo'linadi.

Dastgohli haykaltaroshlik (muzey, ko'rgazma zallariga, binolarning interyerlariga qo'yiladi, hajmi asliga yaqin yoki sal

yirik; yaqindan ko'rinadi) va juda kichik haykaltaroshlik asarlari (sopol va chinni haykalchalar, shuningdek, plaketka (relyef, tasvirli plastinka) o'yib ishlangan shakllar, (uy-ro'zg'or buyumlari, jihozlar, qurol va idishlardagi shakl-tasvirlar, zargarlikda relyef hosil qilib tayyorlangan bezaklar va shu kabilar) ga bo'linadi.

Monumental, monumental bezak, qisman dastgohli haykaltaroshlik asarlari aralash san'at turiga kiradi. Kichik haykaltaroshlik asarlari ko'pincha uy ichini bezaydi, jihoz, qurol, idish va boshqa buyumlarni badiiy buyumga aylantiradi. Haykaltaroshlikning bu turi juda qadim zamonlardan rivoj topgan. Metall (bronza, mis, qalay, cho'yan, po'lat, alumin), gips, beton, shisha, plastmassa kabi materiallardan asar quyib, qotiriladi (boshqa materialdan tayyorlangan modeldan shakl-qolip tayyorlab quyiladi). Tayyor metallga zarb berib, ishlov berib, bog'lab ham haykaltaroshlik asari ishlanadi.

Tosh (marmar, granit, ohaktosh, qumtosh, bazalt, diorit va boshqalar), suyak, yog'ochni kesib, yo'nib, o'yib tasvir ishlanadi. Tosh shakl tayyor bo'lganda sayqal beriladi. Yog'och, odatda, nim rangga bo'yaladi.

Haykaltaroshlik tarixi qadimiy paleolit va neolit davrlaridayoq sopol, suyak, shox, toshning yumshoq xillaridan hayvon, qush, kishilarning tasvirlari tayyorlangani ma'lum. Qadimgi Misrda toshdan ulkan sfinkslar ishlandi, fir'avnlarning katta haykal va relyeflari yaratildi. Ularda fir'avning qudrati ifodalandi, ko'pincha ilohiylashtirib aks ettirildi. O'tmishda ham, bugungi kunda ham haykaltaroshlik insonparvarlik g'oyalariga xizmat qilmoqda.

BEZAKLI AMALIY SAN'AT

Xalqimizning amaliy san'ati boy an'analariga va uzoq tarixga ega. Dunyodagi boshqa xalqlar qatori o'zbek xalqi ham o'z madaniy merosiga ega. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan badiiy ijod namunalari xalq amaliy san'atining tarixi tosh asriga borib taqalishini

Zardo'zlik namunalari

Zargarlik buyumlari

ko'rsatadi. Asrlar o'tadi, bir ijtimoiy tuzum o'rnida ikkinchisi paydo bo'ladi, ammo xalq moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishda davom etaveradi. Xalq amaliy san'ati doimo kishilarni turmush farovonligini oshirishga va ularga estetik zavq baxsh etishga xizmat qilib keladi. O'zbek xalq amaliy san'ati ustalari yaratgan yuksak san'at namunalari jahonning turli shaharlaridagi amaliy san'at va etnografiya muzeylarida namoyish etilib, katta ehtirom-u olqishlarga sazovor bo'lgan.

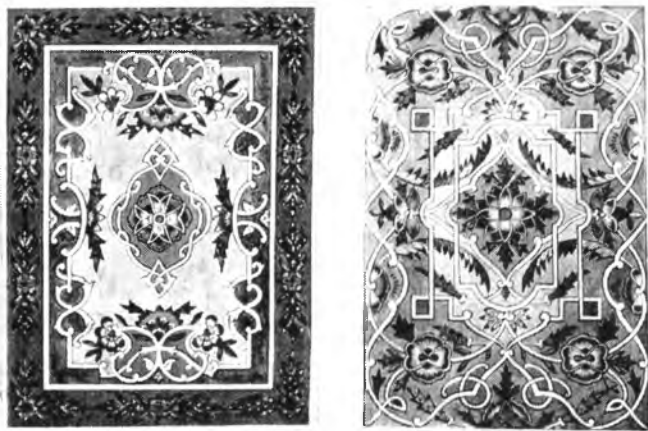
Bezakli amaliy san'at turi tasviriy san'atga yaqinroq turadi. U amaliy maqsadlarga mo'ljallangan bo'ladi. Bezakli amaliy san'at asosan maishiy turmush ehtiyojlariga xizmat qiladigan narsalar, buyumlar yaratadi.

O'zbekiston amaliy bezakli san'ati dastgohli tasvir shakllaridan farq qilib, xalq tarixi bilan bog'liq holda, murakkab va ko'p asrli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Bu san'at turi voqelikni estetik idrok etib, yangiliklar yaratishga qaratilgan san'atdir. Hozir nafis gazlamalar, gilamlar to'qish, sopol idishlarga gul solish, do'ppi tikish, zardo'zlik, kashtachilik, so'zanaga gul tikish, misgarlik, kulolchilik, zargarlik, musiqa asboblari yasash kabi san'at turlari keng tarqalgan. Zardo'zlik san'ati ustalari turmush buyumlari, bejirim do'ppilar, milliy kiyimlar, ajoyib pannolar yaratmoqdalar.

NAQQOSHLIK SAN'ATI

O'zbek naqqoshlari, asosan, ko'k (lojuvard), zangori (havo rang, moviy), yashil, sariq, qizil, oq, qora ranglar bilan naqsh ishlaydilar. Naqqoshlikning usul va uslublari avlodan-avlodga o'tgan (masalan, bo'yoq tayyorlash, oldin naqshning asosiy chiziqlarini chizib zaminni bo'yab olish va hokazolar), lekin yozib qoldirilmagan. Ustaning naqsh ishlash sirlarini faqat shogirdlarigina yaxshi bilganlar.

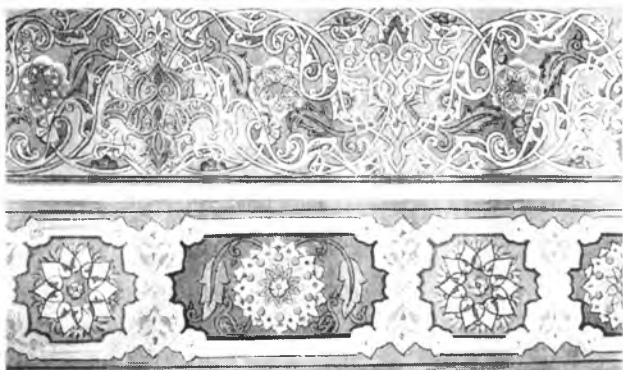
XV asr boshlarida yozilgan «Tasviriy ish ustalari kasb uyush-

Naqqoshlik san'ati

masining nizomi» nomli risola o'ziga xos axloqiy qoidalar majmuasi bo'lib, unda naqqoshlik ustalari Ubayd Buxoriy, Abdujalol Toshkandiy, Jaloliddin Andijoniy kabi hassos san'atkorlar nomlari hurmat va ehtirom bilan tilga olinadi. Naqqoshlik san'ati O'rta Osiyo hududida keng tarqalib, xalq tomonidan bu san'at turi nihoyat darajada e'zozlangani to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

«Naqqoshlik san'ati Nizomi»ning yozilishi va bizgacha yetib kelishi bu san'at turining uzoq tarixini, unga izchil amal qilinganini, u binolar va kitoblarni badiiy bezashda, o'ymakorlikda keng o'rin egallaganini ko'rsatib turibdi. Naqqoshlik va xattotlik san'atining

Naqqoshlik san'ati namunalari

keng yoyilganligi insonlarning ilohiy va dunyoviy go'zalliklardan bahramand bo'lishga intilish maylidan dalolat beradi.

Naqqoshlar naqsh tushiriladigan joyning nihoyatda silliq bo'lishiga alohida ahamiyat beradilar, chunki bu narsa naqshning jozibador chiqishiga, bo'yoq tejalishiga imkon bergan. Naqqoshlarning mehnat qurollari, asosan, naqsh chizmasi, turli hayvonlarning mayin junidan tayyorlanadigan katta-kichik mo'yqalam (cho'tka)lar, chizg'ichlardir. Naqsh tayyor bo'lgandan so'ng bo'yali va o'chib ketmasligi uchun uni loklaganlar.

Lokni asosan ustalarning o'zlari tayyorlaganlar. Hozirda naqqoshlar fabrikada tayyorlangan moyli bo'yoqlardan, tez quruvchi emal bo'yoqlardan foydalanadilar. Daraxt, marmar, ganchga murakkab guldor bo'rttirmalar o'yish, yog'och bezash va naqshin panjaralar ishlash sohasidagi nodir asarlar me'morchilik bilan bog'liq monumental amaliy bezakli san'at doirasida yaratilyapti.

GANCHKORLIK SAN'ATI

Xalq hunarmandchiligida ganchkorlik san'ati ham o'zining estetik zavq beruvchi, nafosatga boy va serqirra asarlari bilan muhim o'rin tutadi. Qadimdan bu san'at me'morchilik bilan uzviy bog'liq holda

rivojlanib kelgan. O'rta Osiyo va Sharq xalqlarining estetik didi naqadar yuksak darajada rivojlanganligidan guvohlik beruvchi Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Farg'ona va boshqa shaharlardagi ganchdan ishlangan san'at asari namunalarini ko'rib ajdodlarimizning iste'dodlariga tasannolar aytamiz.

Ganch o'z xususiyatiga ko'ra issiq va sovuqni kam o'tkazuvchi bo'lib, tabiiy holda tog' jinsidan olinadi. Tabiiy va

N. Mansurov. O'n raxli o'yma ganch kompozitsiyasi

mustahkamlik quvvati yo'qolganda qayta ishlash yo'li bilan sun'iy ganch hosil qilinadi, chunki u namlikka chidamsiz bo'ladi.

Xonaki usulda ishlov berish bilan ganchdan binolarning ichki va tashqi bezaklarida keng foydalaniladi.

Ganchkor har bir usta o'z maktabi, o'z uslubiga ega bo'lib, me'moriy va badiiy jihatdan sermazmun, betakror naqshlar yordamida yaratgan asarlari kishilarga ma'naviy oziq va estetik zavq bag'ishlaydi.

TEATR

Tomosha san'ati turlaridan biri – *teatrdir*. Bu san'at turi qadimiy Yunonistonda paydo bo'lgan. Buyuk dramaturglar Esxil, Sofokl, Evripid va boshqalar yetishib chiqdi va ilk teatr binolari shu yerda qurildi. Bu san'at turi yillar o'tishi bilan Rimga va u orqali boshqa Yevropa mamlakatlariga kirib bordi. O'rta Osiyoda qiziqchilar, askiyachilar, ko'zbo'ylog'ichlar, dorbozlarning tomoshalari birgalikda xalq teatrini tashkil qilar edi.

V. G. Belinskiy aytganidek: «Teatr – bu san'at qasri, muqaddas koshona, u ezgulik mehrobi. Shoshiling teatrga, teatrga boring, tabarruk ostonaga qadam qo'ying».

Teatr san'ati vaqt va o'rin belgilariga ega. Spektaklda ko'pgina san'at turlari qatnashadi. Undagi buyum-jihozlar muhiti, sahna bezaklari, kiyim-kechak va nihoyat aktyorning o'zi muayyan fazoli xususiyatga ega. Spektaklda vaqt mezoni ham muhim o'rin tutadi.

Sahna asari doimo biror-bir vaqt oralig'ida sodir bo'ladigan alohida harakatni namoyish etadi. Teatrning o'rin, vaqt tomonlarini aktyor birlashtirib turadi. Aktyordan alohida iste'dod, xotira, ehtiros, tasavvur, ifoda etish mahorati talab qilinadi. Aktyor mahorati teatr san'atining barcha shakllari uchun muhim xususiyatdir. Teatr san'atining tub va nodir xususiyatini aktyor mahorati tashkil etadi. Teatr san'atining boshqa qismlari aktyor ijodini yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Teatr so'zi yunoncha «teatron» so'zidan olingan bo'lib, qadimda yunonlar ommaviy tomoshalar bo'ladigan joylarni «teatron» deb ataganlar. O'sha zamon yunon tomoshagohlari minglab odamlarni bag'riga olar, ular ovoz eshitalishi (akustika) qonunlariga rioya qilingan holda yirik shaharlar yaqinida qurilar edi.

Abror Hidoyatov

Nabi Rahimov

Zaynab Sadriyeva

Soyib Xo'jayev

Teatrning bir qancha turlari mavjud. Masalan, *drama teatri*, *qo'g'irchoq teatri*, *opera va balet teatri*, *musiqiy drama teatri*, *bir aktyor teatri*. Bunday teatrlar O'zbekistonning barcha viloyat va shaharlarida faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Shunday san'atkorlar bo'ladiki, ismi sharifini tilga olsangiz, ularning sahnada ijro etgan obrazlari ko'z oldingizda gavdalanadi. Abror Hidoyatov – Otello, Shukur Burxonov – Shoh Edip, Sora Eshonto'rayeva – Jamila, Nabi Rahimov – Xlestakov, Zaynab Sadriyeva – Farmonbibi, Soyib Xo'jayev – Toshbolta, G'ani A'zamov – usta Mo'min, Obid Yunusov – O'tkuriy, Mahmudjon G'ofurov – Tohir. Umuman olganda jahon teatr san'atida bunday holatlar ko'p uchraydi. Demak, teatr san'ati aktyorlarning ijrochilik mahoratiga bog'liq izlanishlari natijasida shakllanadi.

Qo'g'irchoq teatriga qadam qo'yar ekanmiz, xuddi bolalik dunyosiga qaytganday, sehrli, mo'jizakor olamga kirib qolganday bo'lamiz. Pardalar ochilib spektakl boshlangach, sahnada hayvon-u qushlar, sehrgar-u jodugarlar, afsonaviy mahluqlar ijobiy va salbiy qahramonlarni ko'rib, hayratga tushamiz. Bunday mo'jizakor olamning yaratuvchisi oddiy inson emas, sehrgar bo'lishi lozim, deb o'ylaymiz. Bolalarni estetik go'zallik olamiga yetaklovchi bu san'at turi necha asrlardan buyon o'z vazifasini to'liq ado etib kelmoqda. Qo'g'irchoq teatrida nafaqat sahna bezaklari, balki boshqa san'at turlari, grafika, rang-tasvir, dizayn, karikatura, haykal-taroshlik kabilardan keng va unumli foydalaniladi.

MUSIQA SAN'ATI

Yana bir qadimiy san'at turi – *musiqadir*. U san'atning noyob turlaridan biri sifatida juda qadimiy tarixga ega. Bu san'at turi barcha davr daholari e'tiborini o'ziga jalb qilib keldi. Arastu «Musiqqa ko'ngilga axloqan muayyan ta'sir ko'rsatuvchi quvvatga ega. Musiqqa shunday xislatga ega ekan, u yoshlarni tarbiyalash vositalari qatoriga qo'shilmog'i lozim», – deb ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, insonni estetik tarbiyalashda, uning estetik didini o'stirishda musiqqa tengsiz ahamiyat kasb etadi. Musiqqa san'ati Sharqning buyuk allomalari Beruniy, Forobiy, Ibn Sinolarni ham qiziqtirib kelgan. Bu haqida ular maxsus asarlar ham bitganlar. Masalan, Ibn Sinoning «Al-muddohil ila san'atal musiqiy» asari

fikrimizning dalilidir. U mazkur asarda shunday yozadi: «Musiqqa hayotbaxsh, oliyjanob, axloqiy xususiyatlarni rivojlantiradi, u insonga xizmat qiladi. Uning ruhiy va axloqiy qiyofasini shakllantiradi». Olimning musiqaning tarbiyaviy ahamiyati haqidagi qarashlari Arastu fikrlari bilan hamohangdir. Bundan tashqari, Ibn Sino o'zining tibbiyotga oid «Kitob an-Najot», «Kitob ash-Shifo», «Donishnoma» kabi asarlarida ham musiqa nazariyasi va amaliyoti xususida nodir fikrlarni bayon etib qoldirgan.

O'rta Osiyo olimlari Forobiy, Ibn Sino, Najmiddin Kavkabiy, Darveshali Changiy kabi allomalarning musiqa haqidagi kitoblari dunyoning turli tillariga tarjima qilingan va musiqa ilmi rivoji uchun hozir ham xizmat qilib kelmoqda.

Shuni ham aytish lozimki, Sharq mutafakkirlari musiqa, ashula va maqomlarning yaratilish tarixi, shuningdek, kuylarni tinglash va ijro etishda vaqt va makonning roli xususida ham ibratli fikrlarni bayon etadilar. Masalan, Mirzo Ulug'bek «Bulujiy», «Shodiyona», «Axloqiy», «Tabriziy», «Usuli ravon» va «Usuli otlig'» kuylarini, Alisher Navoiy «Isfaxoniy» kuyini ijod qiladilar. Jomiy va Binoiylar musiqaga oid ko'plab asarlar yozadilar.

Musiqa san'ati ahlining ijodiy faoliyati bilan IX–XII asrlarda vujudga kelgan duvozda (o'n ikki) maqom kuyi bu davrda yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tariladi, takomillashadi va yangi kuylar bilan boyiydi. Demak, musiqa san'ati ham san'atning boshqa turlari va she'riyat bilan uzviy aloqada rivojlandi, mohir san'atkor mashshoqlar, bastakor va hofizlar yetishib chiqdi. Nodir va bebaho musiqiy asarlar yaratildi. Sharq va G'arb tillaridagi ko'pgina manbalarda Forobiyning musiqa nazariyasiga bag'ishlangan qomusiy xarakterdagi «Kitob al musiqiy al kabir» («Buyuk musiqa kitobi») yaratganligi va bu kitob so'nggi davrlargacha O'rta va Yaqin Sharqda musiqa nazariyasi va san'atning rivojlanishida muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilganligi aytiladi.

MAQOM SAN'ATI

Maqom san'ati o'zining ko'p asrlik tarixiga ega. Maqom kuylarining ibtidoiy shakllari eramizdan avvalgi uzoq davrlar musiqa madaniyatiga borib taqaladi. Bunda xalq musiqasining kuy, ohang va ritm usuli bobida erishgan natijalari murakkab

maqom san'atining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Sharq olamida mashhur bo'lgan o'n ikki maqom tizimining saroy musiqasidan munosib o'rin olishida Amir Temurning xizmatlari katta bo'lgan. Sohibqironning harakati bilan bu murakkab san'at ilmining bilimdon ustozlari turli mamlakatlardan bizning diyorumizga keltirilgan edi. Alisher Navoiy aytadi:

Ey Navoiy, sen dog'i qilsang tama' sayri Hijoz
Qil Iroq ohangi, tark aylab Xuroson men kibi,

Bu g'azalda Iroq, Hijoz nomlari bilan ulug' haj safariga ishora qilingan. *Maqom* asli arabcha so'z bo'lib o'rin, joy, daraja, martaba, manzilgoh kabi tushunchalarni ifodalaydi. Maqom mukammal pardalar uyushmasi doira usullari mushtarakligida ijod etilgan cholg'u kuy va ashulalar majmuasi mazmunini ham ifodalaydi. Hozir O'zbekistonda maqomlarning uch turi mavjud:

1. Olti maqom (Shashmaqom yoki Buxoro maqomlari).
2. Xorazm maqomlari.
3. Farg'ona-Toshkent maqomlari.

Shu kunga qadar xalqning sevimli kuylari bo'lib kelayotgan Shashmaqom (olti maqom) duvozdah maqom zaminida shakllanib bordi. Shashmaqom olti turkumdagi maqomlarni o'z ichiga oladi: *Buzruk*, *Rost*, *Navo*, *Dugoh*, *Segoh* va *Iroq*. Bu maqomlardan har biri uch butoqdan tashkil topadi: 1. *Mushkilot* – faqat cholg'u asboblari bilangina ijro etiladi; 2. *Nasr* – cholg'u va ashula bilan ijro etiladi; 3. *Ufor* – cholg'u, ashula va o'yin bilan ijro etiladi.

XIV–XV asrlarda ajoyib musiqiy san'atkorlar – sozandalar, bastakorlar, hofizlar, raqqoslar faoliyat ko'rsatdilar. Abduqodir Noyi, Qulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy, Mavlono Qosim Rabboniy, Darvesh Ahmad Qonuniy, Hoja Yusuf Andijoniy, Ustod Shodiy, Mavlono Najmiddin Kavkabiy o'sha davrning mashhur san'atkorlari edilar. Ulug'bek, Jomiy, Navoiy, Binoiy kabi allomalar ham musiqa ijrochiligi, musiqa nazariyasi bilan shug'ullandilar.

Tanbur, chang, qonun, ud, barbat, rubob, qo'buzz, ro'd, g'ijjak, shamoma (musiqor), chag'ona, kungura, arg'unun (hozirgi organ cholg'u asbobi shundan olingan) va boshqalar asosiy cholg'u asboblari bo'lgan.

Maqomchilar

Bu cholg' u asboblari malakali ustalar tomonidan yasalgan bo'lib, ustalar ko'pincha tut yog'ochidan foydalanganlar, torni ipakdan yasaganlar. Cholg' u asboblarni qimmatbaho toshlar qadab va go'zal naqshlar bilan chiroyli qilib bezatganlar.

Dunyoda musiqani sevmaydigan, undan ta'sirlanmaydigan inson bo'lmasa kerak. Go'zal kuy-qo'shiq kishi kayfiyatini ko'taradi. Musiqani tushunish uchun tarjimonning keragi yo'q. Shu sababli ham Shopen, Betxoven, Motsart, Bax, Chaykovskiy, Shostakovich kabi buyuk bastakorlar yaratgan asarlar hamma millatlarning faxri hisoblanadi.

Qadimda har bir o'zbek xonadonida albatta biron bir cholg' u asbobi osig'liq turgan. Shu xonadon sohiblari bu musiq a asbobini chalishni yaxshi o'zlashtirganlar. Xorazmda bir qator musiqiy yo'nalishlar mavjud bo'lib, ular sozandachilik, dostonchilik, yallachilik, xalfachilik kabi ko'rinishlarida aks etadi. Xorazm suvoralarini tinglash har bir insonga estetik zavq bag'ishlaydi.

Ko'nglima bir gul g'amidin sanchilibdur xorlar,
Oh kim, har xordin jonimdadur ozorlar.
Aylamish ko'nglimni jilvayi laylivashi,
Kim asiri g'amzasidirlar pari ruxsorlar.

... Muniso, ag'yor gar hamsuhbat o'lsa yor ila,
Bo'lma mahzun, hamdami gul bo'lg'usidir xorlar.

BADIIY ADABIYOT

San'atning eng qadimiy va ommaviy turlaridan biri badiiy adabiyotdir. Adabiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu, san'at insonshunosligidir. Badiiy adabiyot so'z orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun badiiy adabiyot so'z san'ati ham deb ataladi. So'z san'ati ikki xil, yozma va og'zaki ko'rinishga ega. Har bir badiiy asarni o'qigandan keyin zehnimizda asarda tasvir etilgan kishilarning obrazlari qoladi. Alisher Navoiyning dostonlarini o'qib, Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Iskandar, Bahrom, Hisrav kabi qahramonlarning obrazlarini eslab qolamiz. Yozuvchi har bir muayyan tarixiy davr va sharoitda yashagan insonni o'rganadi, uning ruhiy holatlariga kiradi, ichki dunyosi haqida bizga aniq va ravshan tasavvur beradi.

Bu vazifani badiiy adabiyot obraz yaratish yo'li bilan bajaradi. *Obraz* – insonning tasviri bo'lib, u hayotdagi odamning asl nusxasini emas, balki yozuvchining ma'lum davrda va sharoitda yashovchi insonlar haqidagi tasavvurining ifodasidir. Badiiy adabiyotda tasvir etilgan barcha inson obrazi umumlashtiruvchi kuchga ega. Unda ma'lum davr va muhit kishisining xarakterli xususiyatlari mujasmlashgan bo'ladi. Shu sababli, obrazlilik – badiiy adabiyotning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

Badiiy adabiyot – san'at turi sifatida o'zining ichki tizimiga, uslubiga va o'ziga xos ko'rinishga ega. Masalan, qadimgi Yunoniston madaniyati tarixida badiiy adabiyot doirasi uning uch katta adabiy turini – epik, lirik, dramatik ko'rinishlarini qamrab olgan edi. Epik tur, avvalo, voqealarni badiiy o'zlashtirish bilan, lirik tur – kayfiyat yoki ruhiy holat bilan, dramatik tur – harakat bilan bog'liq holda amal qiladi. Bu uch turning barcha belgilari badiiy aks ettirish uchun zarur bo'lgan voqelik bilan chambarchas bog'liq edi.

Badiiy adabiyotning epik turi muayyan badiiy sifat ham kasb etadi. Shu bois, ba'zi san'at asarlariga nisbatan «epik roman», «epik kenglik», «epik osoyishtalik» kabi iboralar qo'llaniladi. Badiiy asar muayyan inson taqdirini aks ettirish va uni davr ma'naviy hayotining bir qismi sifatida tasvirlaydi.

Adabiyotning epik turi haqida soʻz yuritilganda Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig», Firdavsiyning «Shohnoma», Navoiyning «Xamsa»siga kiritilgan «Hayrat-ul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sabʻai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari, A. Qodiriyning «Oʻtgan kunlar», Choʻlponning «Kecha va kunduz», Oybekning «Navoiy», Pirmuqol Qodirovning «Bobur», «Humoyun va Akbar» kabi asarlari koʻz oʻngimizda gavdalanadi.

Yusuf Xos Hojib, Firdavsiy, Navoiy dostonlarida epik mazmuni nazm shakllarida bayon qilish mahorati barq urib tursa, Qodiriy romanidagi nasriy bayonni epik mazmunning lirik ohangdagi ifodasi deb baholashimiz mumkin. «Oʻtgan kunlar»da epik mazmunning lirik ohangi chin insoniy his-tuygʻu ramzi, pok sevgi timsoli sifatida namoyon boʻladi. Navoiy dostonlarida esa epik mazmunning lirik shakl (sheʻr)da aks etishi shoirning «Xamsa» yaratish anʻanasida toʻla ifoda topgan. Ular mohiyat mazmun jihatidan hatto baʼzi bir maxsus yaratilgan falsafiy risolalardan ustun turadi. Bu lirik xazinada jozibali va ehtirosli his-tuygʻu katta ifoda kuchi orqali sayqal topib, lirik-falsafiy maʼnodorlik kasb etgan.

Lirika bevosita tasvir uslubidan foydalanmasligi jihatidan musiqa va raqsga yaqin boʻlsa-da, oʻzining soʻz bilan qatʼiy birligi tufayli u inson maʼnaviy hayotining hamma qirralarini ifodalash imkoniyatiga egadir.

Badiiy adabiyotning koʻpgina asarlari bir vaqtning oʻzida ham epik, ham lirik tur belgilariga ega boʻladi. Masalan, oʻzbek adabiyotida Choʻlpon va Usmon Nosir, Abdulla Oripov va Erkin Vohidov lirikasida badiiy uslub xilma-xilligidan qatʼiy nazar, ular ijodida lirik va epik tomonlar hamjihatlikda mavjudligini koʻramiz. Ularning ham lirik, ham epik asarlar yaratishga moyilliklari mantiqiy tarzda bu shoirlar ijodida dramaturgik turni paydo qiladi.

Dramaturgiya asarlari avvalo, sahnalashtirishga moʻljallangan boʻlib, uni ham adabiyot turi, ham teatr qismi deb ataydilar. Bu tur hayotning dramatik lahzalari va tomonlarini yanada toʻlaroq aks ettirish talab-ehtiyojlaridan kelib chiqqan boʻlib, har qanday dramatik asar asosini ziddiyat (konflikt) tashkil qiladi.

Dramatik asarlarda kundalik hayotning tub oʻzgarishlarga

moyilligidan dalolat beruvchi tomonlarini to'laqonli ochib berish asosiy o'rin egallaydi.

Badiiy adabiyot san'atning barcha turlariga ta'sir o'tkazib keladi. Bu san'at turi ta'siridan holi badiiy ijod sohasi yo'q bo'lib, unda ilk bor qalamga olingan mavzu, g'oya, ohang, qiyofa, xulq-atvor, keyinroq san'atning boshqa turlariga ham ko'chishi mumkin. San'atning teatr va kino kabi aralash, tomoshaviy turlariga ham badiiy adabiyot ilk asos vazifasini bajaradi. Nihoyat, san'at taraqqiyotining hozirgi bosqichiga xos bo'lgan badiiy asarlar vujudga kelishida ham adabiyot asosiy uyg'unlashtiruvchi va jamlovchi omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Bu fikr-mulohazalardan badiiy adabiyot barcha san'at turlaridan ustun turadi yoki boshqa turlar o'rnini ham bosa oladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. U qaysidir jihatlari bilan boshqa san'at turlaridan ustun bo'lsa, qaysidir jihatlari bilan ularga «yo'l» beradi, ular bilan o'zaro munosabatlarga kirishadi. Shu tariqa, badiiy adabiyot boshqa san'at turlarini boyitadi, ayni vaqtda uning o'zi ham boyib boradi.

Xalq dostonlari adabiy musiqiy asarlardir. Ularning tarkibida nasriy va nazmiy (she'riy) qismlar bo'lib, ular mazmuni o'zaro bog'liq bo'ladi. Doston ijrochilarini *shoir* yoki *baxshi* deb ataydilar. Baxshilar san'atida so'z, qo'shiq, soz (do'mbira) cholg'uchiligi birlashgan bo'ladi. Asrlar osha sevib ijro etib kelinayotgan «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Avazxon» kabi dostonlar xalqimizning estetik tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Termani qo'yaylik, aytaylik doston,
Quloq soling, yig'ilgan do'st-qadrdon.
Olamda mashhurdir Go'ro'g'li sulton,
Go'ro'g'lidan aytaylikmi bir suxan.

ARALASH SAN'AT TURLARI

Tomosha san'ati yoki aralash san'at turlariga teatr, ochiq sahna (estrada), sirk, kino, «oynayi jahon» (televideniye) kiradi. Ularni murakkab tarkiblar va «o'yin» birlashtirib turadi.

Ochiq sahna (estrada) va *sirk san'ati* teatr san'atiga yaqin turadi. Ochiq sahna san'atining asosiy xususiyati, u tomoshabin bilan

Dorbozlar

to'g'ridan-to'g'ri va bevosita, yengil va samimiy muloqotda sodir etiladi.

Sirk san'ati, dorbozlik, qiziqchilik ham eng qadimiy san'at turlaridan bo'lib, ular keng xalq ommasi e'zoziga sazovor bo'lgan. Sirk turli yoshdagi va turli didli insonlarning sevimli tomoshasi bo'lib qolgan.

Dorbozlik (*dor o'yin*) – baland dor ustida tomosha ko'rsatish san'ati. U taxminan ikki yarim ming yil muqaddam Sharqda paydo

bo'lib, so'ng butun dunyoga tarqalgan. Dor dastlab past qurilgan, mashqlar ham sodda bo'lgan. Davr o'tishi bilan dor tobora balandroq qurilib, o'yinlari murakkablashib borgan. Mashhur fransuz dorbozi K. E. Blonden hatto Niagara sharsharasi ustida dor qurib o'ynagan.

O'zbekistonda dorbozlik qadim tarixga ega. Ba'zi manbalar Amir Temur saroyida ajoyib dor o'yinlar ko'rsatilganini tasdiqlaydi. O'zbekistonning barcha yirik shaharlarida, ayniqsa, Quva va Asakada taraqqiy etgan dor o'yinlari tagida raqqoslarning o'yinlari, qiziqchilar, askiyachilarning chiqishlari bilan birga olib borilgan.

Dorbozlik, qiziqchilik va sirk tomoshasi ham eng qadimiy san'at turlaridan bo'lib, ular keng xalq ommasi e'zoziga sazovor bo'lgan. Sirk artisti qiyofa mag'ziga kirib borishga intilmaydi, ba'zi «xavf-xatar»larni yengib o'tish orqali mahoratini namoyish etadi. Sirk san'atida g'aroyib moslamalarda hunar ko'rsatish (ekssentrik) va qiziqchilik-masxarabozlik, murakkab jismoniy tarbiya san'ati (akrobatika) va jonivorlarni o'rgatish (dressirovka) birbiri bilan chatishib ketadi. Bular sirk artistidan epchillik talab

Sirk tomoshalari

etadi. Bu san'at turi ajoyib-g'aroyib hunar ko'rsatish va voqelikni mubolag'alar tarzida o'zlashtirishga moyildir.

Sirk san'ati asosini murakkab mashqlar tashkil qiladi. U mustaqil estetik qiymatga ega bo'lib, sirk dasturining tarkibiy qismidir. Sirk tomoshalari xilma-xil san'at ko'rinishlarini jamlab namoyon etadi. Shu bois sirk turli yoshdagi va turli did-farosatli odamlarning sevimli tomoshasi bo'lib qolgandir.

KINO SAN'ATI

Kino ham san'at turi bo'lib, hayotdagi voqealarni o'z holicha yoki maxsus insenirovka qilib yoki multiplikatsiya, komputer vositasida qayta tasvirlab suratga tushirish yo'li bilan asarlar yaratadi. Kino san'atida adabiyot, teatr va tasviriy san'at, musiqaning o'ziga xos estetik jihatlari ifoda vositalari bilan uyg'unlashib ketadi. Bu san'at tomoshabinlarni voqelik haqidagi tasavvurlarini, estetik didini shakllantirishda muhim vositadir. Ushbu san'atning to'rt asosiy turi mavjud: badiiy kinematografiya, hujjatli kinematografiya, ilmiy-ommabop kinematografiya, multiplikatsiya.

«Tohir va Zuhra». O'zbekfilm

Badiiy kinematografiyada epos, lirika, drama imkoniyatlaridan foydalaniladi.

Hujjatli kinematografiya adabiyot, jurnalistika janrlarining xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Ilmiy-ommabop kinematografiya tabiat va jamiyat hayoti va kashfiyotlar bilan tanishtiradi. *Multiplikatsion kinematografiya* ko'pincha bolalarga mo'ljallangan bo'lib, grafik obrazlar yoki qo'g'irchoq personajlarni jonlantirish orqali yaratiladi. Kino san'ati fan-texnika taraqqiyoti mo'jizasiga aylandi. Kino boshqa san'at turlari, xillari, ko'rinishlari, ifoda vositalaridan qorishma hosil qiladi. Kino san'atiga adabiyotning ta'siri juda kuchli. Yetuk adabiy manba

«Sen yetim emassan». O'zbekfilm

yetuk kinofilm yaratish ga-
rovidir.

Harakatdagi kinokamera
tomoshabin va san'atkor
o'rtasidagi munosabatlarni
tubdan o'zgartiradi. Eng av-
valo ular o'rtasidagi masofa
qisqaradi, tomoshabin his-
tuyg'usi o'sadi, u voqea-ho-
disalarning ishtirokchisiga
aylanadi. Ayni mahalda,

operator qo'lidagi kinokamera film ijodkorlari fikr-tuyg'ularini aks ettiruvchi, ularni tomoshabinga yetkazuvchi nozik ijod jihoziga aylanadi.

Kino san'ati kinoaktyor oldiga ham o'ziga xos talablar qo'yadi, u ko'proq o'zini tabiiy, samimiy, erkin, vazmin va bermalol tutadi. Bu bilan kinoaktyor o'zining jozibadorligi va ehtiroslilikini yo'qotmaydi, balki u yaratayotgan obrazning estetik ta'sir kuchi ortadi.

XX asrning ikkinchi yarmida «Oynayi jahon» (televideniye) ravnaq topdi. U millionlab odamlar bo'sh vaqtini uyushtirishga, turmush tarziga ta'sir o'tkazishga qodir bo'lib, tomoshabinlar hayotida mustahkam o'rin oldi.

Televideniye ijtimoiy ahamiyati jihatdan keng miqyosdagi san'at turlarini o'z ichiga olib, u siyosiy, ilmiy-texnik, estetik va boshqa axborotni tezkor suratda yetkazib berishning eng muhim vositasidir. «Oynayi jahon»ning ilk badiiy vazifasi san'at turlari, ko'rinishlari samaralarini namoyish qilishdan iborat bo'lgan. «Oynayi jahon» estetik faoliyatning alohida sohasi sifatida qaror topdi. Chunki u shu qadar murakkab va aralash ijod sohasiki, uni voqelikni badiiy idrok etishning yoki estetik faoliyatning bir turi deb atash ma'quldir.

O'zbekiston televideniyesining «Otalar so'zi – aqlning ko'zi», «Azizim», «Begoyim», «Yangi avlod», «Sinfdosh» dasturlari faol ijtimoiy-tarbiyaviy vazifani ado etadi.

San'at turlari va ko'rinishlarining deyarli hammasi «Oynayi jahon» bag'riga singib, estetik ta'sir etishning samarali vositasiga aylanmoqda.

Xalq hunarmandchiligi namunalari

Kelajak yoshlar qo'lida

holatini ham tubdan o'zgarishini, ijtimoiy-ruhiy, axloqiy-estetik saviyasini oshirishni taqozo etmoqda.

Beshinchidan. radio, matbuot, ayniqsa, «oinayi jahon» kabi ommaviy axborot vositalarini turmushdan keng o'rin olishi natijasida axborot hajmining ham keskin ortib borishi estetik tarbiyaga

yanada ko'proq e'tibor berishni talab etmoqda.

Avvallari estetik tarbiya o'ta tor va bir tomonlama talqin qilinardi, ya'ni uni san'at asarlarini to'g'ri idrok etish, bu bilan alohida lazzatlanish yoki biror san'at turini bilib olib, muayyan badiiy ko'nikmalarga ega bo'lish doirasida in'ikos etilar edi.

Badiiy tarbiya estetik tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, u estetik tarbiyaning asosiy mazmuni va maqsad-yo'nalishlarini to'la ifodalamaydi. Badiiy tarbiyaning asosiy maqsadi munosabatlarni san'at vositalari yordamida shakllantirishdir. Estetik tarbiya bilan badiiy tarbiyani bir-biriga tenglashtirish ham, qorishtirish ham, qarama-qarshi qo'yish ham xato bo'lardi. Shuni esda tutish lozimki, estetik tarbiya san'at bilan chegaralanib qolmaydi, balki uning asosiy mazmuni insonning voqelikka estetik munosabatini faollashtirish va rivojlantirishdan iboratdir.

Estetik tarbiya insonning estetik ongini shakllantirish jarayonida uni axloqiy, mehnatsevarlik, ekologik jihatlardan ham tarbiyalash vazifalarini qamrab oladi. Estetik tarbiyaning axloqiy tarbiyaga ta'siri shundaki, nafasat olami ezgulik va yaxshilikdan, beg'arazlikdan ajralmagan holda amal qiladi. Estetik tarbiyaning mehnat tarbiyasi bilan birlashib ketishi, mehnat qilish shaxsning tabiiy ehtiyojiga aylanib borishida o'z ifodasini topadi.

Estetik tarbiya bilan ekologik tarbiya bog'liqligi esa tabiatga beg'araz, insoniy munosabatda bo'lishda, jamiyat bilan tabiat o'rtasida hamohang aloqadorlik munosabatlarini o'rnatishda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, estetik tarbiya – estetik jihatdan rivojlangan va

ijodiy faol bo'lgan inson shaxsini shakllantirish demakdir. Estetik tarbiya insonparvar mohiyatga, estetik orzu mos keladigan voqelikni idrok etish, baholash va nafosat qonunlari asosida qayta yaratishga qodir bo'lgan inson shaxsini shakllantirishga mo'ljallangan ta'lim-tarbiya sohasidir.

Estetik tarbiyaning eng muhim vositasi sifatida san'at nafaqat badiiy qadriyatlarni idrok qilish, balki ularni yaratishni ham o'z ichiga oladi. Badiiy qadriyatlarni yaratishda jamiyat a'zolarining, ayniqsa, yosh avlodning faol ishtirok etishi muhimdir. Buning uchun esa ularda estetik did-farosat va estetik talab-ehtiyojlarining rivojlangan bo'lishi zarur.

Estetik tarbiya ijtimoiy faol, har tomonlama va hamohang rivojlangan shaxsni tarbiyalash maqsadiga xizmat qiladi. Yoshlarni har tomonlama ham aqlan, ham jismonan barkamol, axloqan yetuk, ma'naviy pok, estetik idrokli qilib tarbiyalashdek muhim va dolzarb muammolarni hal etishni taqozo qiladi.

13-§. ESTETIK TARBIYA USULLARI VA VOSITALARI

Estetik tarbiya shaxsning estetik kamolotiga ta'sir o'tkazadigan tashqi va ichki shart-sharoitlarga bog'liqdir. *Estetik tarbiya vositalari* deb, shaxsning voqelikka estetik munosabatini rivojlantirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat shakllariga aytamiz. Estetik tarbiya omillari va vositalari o'rtasidagi chegara nisbiy va shartlidir.

Muayyan sharoitlarda estetik tarbiya omillari estetik tarbiya vositalari vazifasini o'tashi va aksincha bo'lishi ham mumkin.

Yoshlarni go'zallikka oshno qilish, ularda hayotiy voqealarni to'g'ri tushunish, oliyanob his-tuyg'ularni va intilishlarni shakllantirishga yordam beradi. Yoshlarda go'zallikni idrok etishni tarbiyalash orqali ularda boshqa kishilarning kechinmalarini his eta bilish, kishilarning xursandchiliklariga sherik bo'lish, qayg'usini birga baham ko'rish kabi xususiyatlar shakllantiriladi.

Ayrim yoshlar yasama, sun'iy «go'zallik» bilan o'zlarini badbashara qilib qo'yadilar, ular haqiqiy go'zallik yuzning tabiiy latofatida, sodda va xushbichim kiyimda ekanini unutib qo'yadilar.

Kishining tashqi go'zalligi kiyim ranglarining bir-biriga mos kelishida, tabiiylik va soddalikda yaqqol ko'rinadi. Ko'zga tashlanmagan holda husniga tabiiy latofat va nafosat beradigan, ayrim kamchiliklarini bilintirmay ketadigan ust-bosh kiygan inson ko'rkam va go'zaldir.

Insonning did-farosati kiyim-boshida, xatti-harakatlarida, o'zini tuta bilishida ko'zga tashlanadi. Samimiy, oqko'ngil, o'ziga talabchan qilib tarbiyalangan inson tashqi ko'rinishida sun'iylik, qalbakilikni ko'rsatuvchi biron-bir be'manilikka yo'l qo'ymaydigan tarzda kiyinishga, o'zini shunga munosib tutishga harakat qiladi. Didli-farosatli kishi hamisha ana shu qiyofani saqlab qoladi. Tashqi qiyofaga e'tibor berish ichki, ma'naviy go'zallikning ifodasi hisoblanadi.

Estetik taraqqiyot shaxsning estetik ongi va estetik faoliyatining shakllanishi va takomillashuvida uzoq vaqtni talab etadigan jarayondir. Shaxsning estetik taraqqiyoti ijtimoiy-tarixiy va estetik tajribani ijodiy o'zlashtirish natijasida yuzaga keladi. Bu har xil yo'llar va shakllar orqali amalga oshiriladi. Shaxsning estetik jihatdan rivojlanishida ta'lim va tarbiya hal etuvchi rol o'ynaydi.

Xalq pedagogikasi estetikaning «go'zallik - hayot demakdir» degan qoidasidan kelib chiqib, o'sib kelayotgan yosh avlodni hayotdagi, mehnatdagi, turmushdagi, kishilar munosabatidagi go'zallikda ishtirok etishini, uning hayotni, san'atni idrok eta bilish qobiliyatini shakllantirishni o'zining bosh vazifasi deb hisoblaydi.

Agar inson estetik jihatdan tarbiyalangan bo'lsa, u har qanday qiyin ishda ham go'zallikni ko'ra oladi va uni shavq-zavq bilan bajaradi.

Estetik kechinmalarda har doim xayol ishtirok etadi, busiz go'zallikni idrok etish ham, ijodiy faoliyatni rivojlantirish ham mumkin emas. Xayol faoliyat jarayonida shakllanadi. O'yin, rasm chizish, ertaklarni eshitish xayolning ishlashini talab etadi. Dastlabki vaqtlarda xayol faoliyat jarayonida narsalar bilan ta'sir etish natijasida yuzaga keladi. Keyingi bosqichlarda esa ijodiy faollikning tashqi shakllaridan sekin-asta fikrlashga o'tadi.

Estetik tarbiya - o'quvchining estetik faoliyati orqali amalga oshiriladigan bilim, malaka va ko'nikmalarni, estetik hissiyot,

qiziqish, estetik ehtiyoj, estetik did va mulohazalarni tarbiyalashni o'z ichiga oladi.

Bular o'yin, mehnat jarayonida, maishiy faoliyatda, ijtimoiy va tabiat voqealari bilan tanishtirish orqali, san'at asarlari (badiiy tarbiya) vositasida estetik tarbiya berishdan iborat.

Estetik tarbiyaning asosiy vositalari quyidagilardir:

- badiiy adabiyot, tabiat, mehnat;
- insonlarni o'rab turgan muhit, turmush estetikasi;
- tabiat manzaralaridan olingan taassurotlar;
- san'at asarlari;
- o'quvchilarning tasviriy faoliyatlari;
- bayramlar, ko'ngil ochar tadbirlar, urf-odatlar va an'analar;
- ma'lum maqsadga qaratilgan va rejali ravishda amalga oshiriladigan tadbirlar.

Bunday ta'lim-tarbiya va go'zallik muhiti insonlarning har tomonlama kamol topishiga, estetik didlarining tarbiyalanishiga yordam beradi.

BOLALAR HAYOTINI GO'ZALLIK ASOSIDA TASHKIL ETISH

Pedagogika tizimiga xos bo'lgan estetika va etikaning tarbiyaviy usullarini birgalikda oila hamda maktab ta'lim-tarbiya jarayonida bemalol qo'llash mumkin. Haqiqiy turmush estetikasini yaratish uchun esa o'qituvchi va ota-onalarning yuqori madaniyatli, yaxshi xulqli, yuksak badiiy didli, xushmuomala bo'lishlari talab etiladi.

Atrofimizni o'rab turadigan chiroyli narsalarning o'zi bolaga hech narsa bermaydi. Shuning uchun bolalarni ularni ko'rishga, qadrlashga, baholay bilishga o'rgatish kerak. O'qituvchi bolalarning diqqatini polning tozaligiga, yaxshilab joy-joyiga qo'yilgan mebelga, chiroyli idishlarga, gullarga qaratadi. Har bir yangi narsa, yangi bezak bolalar bilan birga ko'rib chiqiladi. Eng muhimi, atrofdagi narsalarni bolalarda estetik zavq uyg'ota oladigan qilib ko'rsatish lozim.

Estetik zavq uyg'otish uchun kuzatilayotgan narsaning mazmuni va ahamiyatini tushuntirish kerak. Bolalarning hislariga ta'sir etish uchun bu hali yetarli emas, muhimi, bu yerda kattalarning namunasidir. O'qituvchining o'zi zavqlansa, ortiqcha so'zlarsiz

o'quvchilarda go'zallikka qiziqish uyg'ota oladi va ularda estetik kechinmalar paydo qila oladi.

Jonajon ona tabiat – estetik tarbiyaning qudratli vositasi va manbaidir. Tevarak-atrofdagi tabiat go'zalligi hatto eng kichik bolajonni ham quvontiradi. Tabiatning tuyg'ular va xayollarda saqlangan go'zalligi ayniqsa, bolalikda yorqin va chuqur idrok qilinadi, inson bu go'zalliklarni butun hayoti davomida esidan chiqarmaydi.

Yoshlarni estetik tomondan tarbiyalashda san'atning har xil turlari va janrlari (musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, xalq amaliy san'ati, badiiy adabiyot va h.k.) dan keng foydalaniladi.

San'at yuksak estetik zavqning, kishi xursandchiligining tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir vaqtda u har bir insonning rivojlanishi, ma'naviy boyishi uchun ham zarur vositadir.

Badiiy asar kishining his-tuyg'ulariga ta'sir etsa, bu hissiy kechinmalar unda fikrlashni uyg'otadi. Badiiy asardan hayajonlanish – fikrlashni faollashtiradi.

Gilamdo'zlik, to'qimachilik, kulolchilik, zardo'zlik, kashtachilik, popochilik mahsulotlari, badiiy oyna, metall patnislar, to'qilgan va tikib gul solingan buyumlar tasviriy san'atning manzarali shakliga kiradi.

Ta'lim-tarbiya ishlarida o'zbek xalq amaliy san'ati namunalaridan foydalanish katta ahamiyatga egadir. Milliy naqshlar

Go'zallikka oshno qalblar

tushirilgan chiroyli guldor matolar, oyna pardalari, dasturxon kabi uy-ro'zg'or ashyolari ham kishilarda estetik zavq uyg'otadi.

Bolalarda *estetik idrokning* rivojlanishi uchun ularni haqiqiy san'at asarlari bilan tanishtirish zarur. Radio va «oynayi jahon»da san'at ustalari hamda tengdoshlari ijro etgan asarlardan bahramand bo'lishi bolalarning estetik rivojlanishida katta yordam beradi.

Laparlarni ijro etishda asosan xalq og'zaki ijodi asarlaridan foydalaniladi. Bu bolalarni axloqiy-estetik tarbiyalash uchun g'oyat qimmatli vositadir. Bolalar xalq kuylari va raqslarini ijro etayotib, xalq tili va kuyining ohangdorligini, ravonligini bilib oladilar. Bu bolalarda vatanparvarlik hislarini tarbiyalaydi, musiqiy didni shakllantiradi, ularni zamonaviy va mumtoz kuylarni idrok eta olishga tayyorlaydi. Ashula aytish va raqsga tushishga o'rgatishda so'zlarni to'g'ri aytish va chiroyli harakat qilishnigina emas, balki ifodali aytish va yengil, latofat bilan ijro etishga ahamiyat beriladi.

Maktabda o'tkaziladigan turli bayram tadbirlari o'quvchilar ongiga chuqur ta'sir etadi. Bayramning tarbiyaviy va estetik ahamiyati avvalo san'atning turli ko'rinishlari bilan bog'liq bo'lishidadir. Har qaysi bayram o'z g'oyasiga ega bo'lib, u o'ziga xos yorqin obrazlar orqali o'quvchilarga ta'sir ko'rsatadi.

Badiiy didning shakllanishida ayniqsa, kitoblar katta rol o'ynaydi. Kitoblar faqat o'quvchilarning yoshiga mos, mavzu va mazmuni bilangina emas, balki bayon qilish usuli hamda bezatilishi – dizayni bilan ham ajralib turishi juda muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, estetik tarbiya yoshlarni har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalashning muhim bir qismi bo'lib, aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan chambarchas bog'langan holda amalga oshiriladi.

14-§. O'ZBEK XALQ PEDAGOGIKASI VA NAFOSAT TARBIYASI

O'zbek xalqi boy an'ana va udumlarga ega, u to'y tantanalari, marosimlari, mehmon kutish, dasturxon tuzash, milliy taomlar pishirish va boshqa jihatlari bilan butun dunyoga mashhur. Asrlar mobaynida xalqning har qanday rasm-rusumlari,

urf-odatlari, qadriyatlari avlodan-avlodga o'tib keladi. Mustaqillikka erishgach, bu odatlar, udumlar, qadriyatlar yanada mukammallashti, rivoj topdi.

Yoshlarni har tomonlama estetik idrokli qilib tarbiyalash muammolarini hal etishda jamiyatimizning eng ishonchli tayanchi oiladir. Yoshlarni estetik tarbiyalash avvalo ularning, urf-odatlarimiz, qadriyatlarimizni tiklashda faol ishtirok etishlarini taqozo etadi. Bugungi kun oila masalasini, er bilan xotin orasidagi, ota-ona va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni, to'g'ri va ijobiy hal etish farzandlar tarbiyasida asosiy shartlardan biri bo'lib qolmoqda.

Darhaqiqat, o'tmishda xalq pedagogikasi asosida tarbiya topgan komil insonlar ijobiy xislatlar sohibi sifatida barchaga namuna bo'lishgan. Tarbiya tarixidan ma'lumki, jamiyatning o'zagi sanalmish har bir xonadonda bolaga yoshligidanoq sharqona go'zal odobning ilk saboqlari erinmay o'rgatilgan. Milliy tarbiya bolani har tomonlama tarbiyalashni maslahat beradi. Bular jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya, go'zallik va nafosat tarbiyasi, axloqiy tarbiya, vijdoniy-nafsiy tarbiya. Bu borada oila va jamiyat maqsadlari mushtarakdir.

O'zbek atlasida kamalak jilosi

Ma'lumki, oila totuvligi masalasi insoniyatning doimiy muammolaridan biri bo'lib kelgan, chunki oila yoshlarni tarbiyalashning eng ishonchli maskanidir va unda estetik tarbiyaning ahamiyati kattadir.

Mustaqilligimizni mustahkamlash, har tomonlama barkamol insonni voyaga yetkazish, yuksak estetik madaniyatni qaror toptirish hamda xalqning estetik qarashlarini shakllantirish singari ulkan vazifalarni oila tarbiyasisiz amalga oshirib

bo'lmaydi. Nafosat shunday gavhardirki, u har qanday o'rinda kattaga ham, kichikka ham birdek yarashadi. Shuning uchun ham bobokalonlarimiz hamisha go'zal axloqqa intilib yashaganlar.

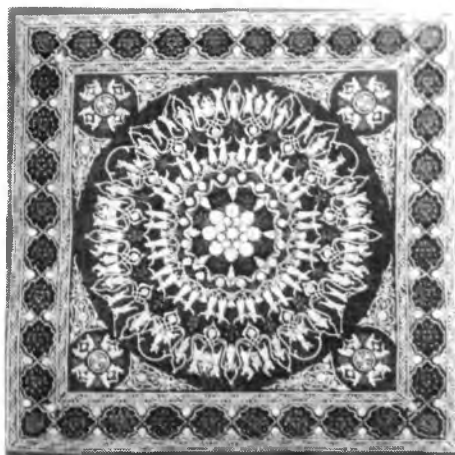
Insoniyat jamiyatida oilaning o'rni beqiyos. Oilada otaning o'rni qanchalik yuksak bo'lsa, onaning obro'si ham shunchalik ulug'dir. Har bir ota-ona farzandi siymosida o'zining yoshligini, umri-ning bahorini va orzu-umidlarini ko'rishni istaydi. Ular oila bilan jamiyatni bog'lab turuvchi ma'naviy ip, oila a'zolarini jamiyat qonun-qoidalariga mos ruhda tarbiyalovchi murabbiydir.

Ota-onaga ehtirom ko'rsatish, xizmatlarida bo'lish har birimizning insoniy burchimizdir. Zero, buyuk Alisher Navoiy hazratlari aytganlaridek:

Onalarning oyog'i ostidadur,
Ravzayi jannat-u jinon bog'i,
Ravza bog'i visolin istar esang,
Bo'l anoning oyog'in tufrog'i.

YIGIT-QIZLAR TARBİYASI

Odam bolasi insoniy go'zallik uchun kurashishi, shu oliy maqsad sari doimo intilishi lozim. Chunki insonga haqiqiy husnni insoniy xulq-atvor, insoniy fazilat beradi. Bunday go'zallik inson tirikligida ham, dunyodan o'tganda ham uning aynimaydigan husni, abadiy siymosi bo'lib qoladi. Shuning uchun A. P. Chexov: «Insonda hamma narsa go'zal bo'lmog'i lozim: yuzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, fikri ham», – degan edi. Qog'oz gulni hech kim dimog'iga keltirib, hidlamaydi, tutmaydi. Chunki uning hidi yo'q, chakkasiga taqmaydi – nafosati yo'q. Lekin, nash'alari balqib turgan eng oddiy

Milliy kashtachilik namunasi

gulni ham odam sevadi, hidlaydi, ardoqlab, chakkasiga taqadi. Donolar aytadilarki: «sharm-u hayo niqobidagi chehra qutida saqlangan qimmatbaho gavharga o`xshaydi». Qizlar hamisha chiroyli bo`lishni istaydilar, ammo chiroy, husn, yoshlik hamishalik emas. Shuning uchun go`zal husn hamisha ham baxt-tolega kafil bo`lolmaydi. Qiz bolaning baxti uchun husn-chiroyidan tashqari aql-idrok, hayo, iffat, did-farosat, odob, uquv ham mujassam bo`lmog`i lozim.

Chunki jamiyatda ham, oilada ham, bola tarbiyasidan tortib, kishilar bilan muomala-munosabatda ham qizlarning – bo`lg`usi onalarning husni, kelishgan qaddi-qomati emas, ko`proq aql-idroki, uquvliligi, ijobiy xulqi qadrlanadi.

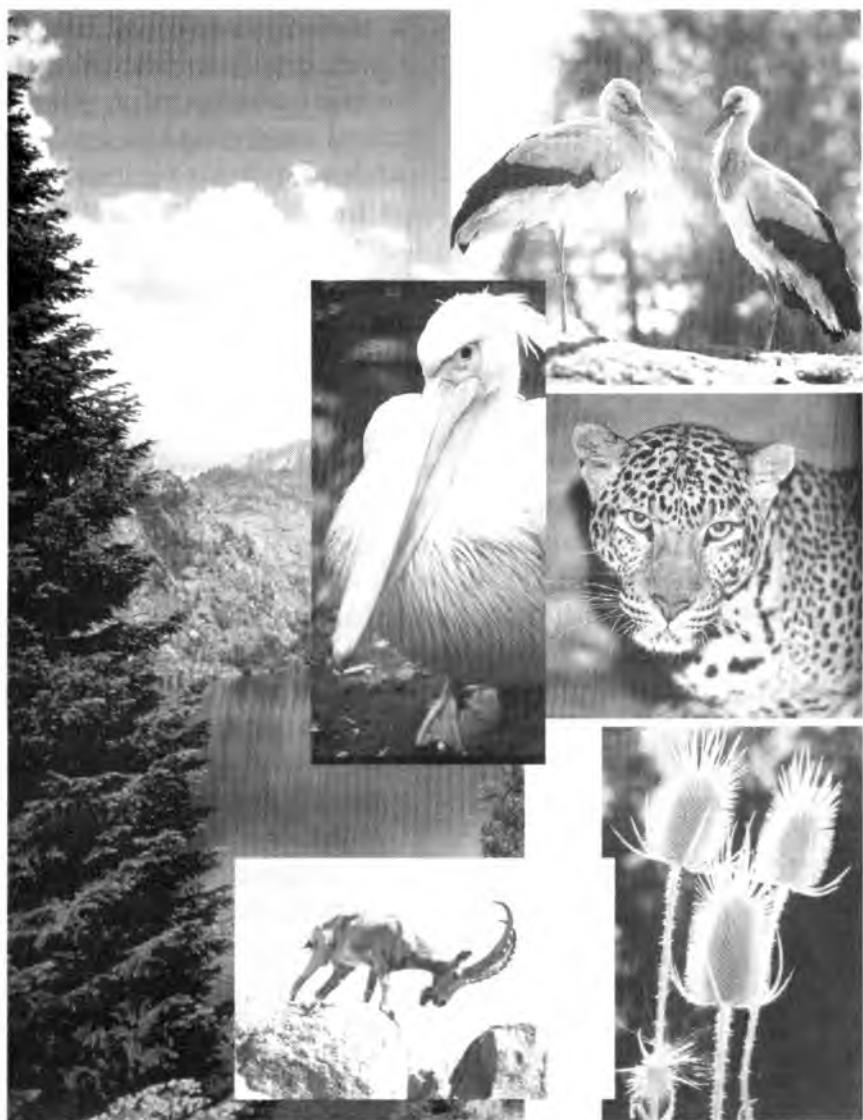
Qiz ham, yigit ham yomon yoki yaxshi bo`lib tug`ilmaydilar, uni yomon qilgan ham, yaxshi qilgan ham tarbiyadir. Yigitlar qizlarning faqat chiroyi uchun emas, balki dildorligi, lozarligi va nazokati uchun hurmat qilib, sevadilar. Chunki, nazokat ichki go`zallikdir, bu xislatlarning barchasi avvalo oilada tarbiyalanadi.

TABIAT – ESTETIK TARBIYA VOSITASI

Bundan 1 000 yil burun ulug` alloma Abu Rayhon Beruniy: «Agar insonlar tabiatga nisbatan zo`ravonlik qilib, uning qonunlarini qo`pollik bilan buzsalar, bir kun kelib, tabiat ularning boshiga shunday kunlarni solishi mumkin, buni hech qanday kuch qaytarolmaydi», – degan edi. Bugun biz bu narsani Orol fojiasi misolida ko`rib turibmiz.

Komil inson tarbiyasi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Ayniqsa, yoshlarda tabiatga nisbatan mehr-muhabbat va g`amxo`rlik hislarini uyg`otish, ularga ekologik tarbiya berish muhim ahamiyatga ega. Ularning ekologik va estetik madaniyatni shakllantirishda oiladagi sog`lom muhit muhim o`rin tutadi.

Ota-bobolarimiz oilada yangi farzand dunyoga kelishi bilan terak qalamchalari va mevali daraxtlar ekishgan. Bola bo`yi yetib, uylanadigan yoki turmushga chiqadigan bo`lg`uncha ekilgan daraxtlar ham bo`y cho`zib, qurilish uchun kerakli xomashyoga aylangan. Mevali daraxtlar ham hosilga kirib, salomatlik uchun foydali moddalarga boyligi bilan inson umriga umr qo`shgan, toza havo manbai bo`lib xizmat qilgan.

Ona tabiatni bezavol asraylik!

O'zbek oilalarida odatga ko'ra, ota-onalar yoshlarga «harom-halol», «uvol», «gunoh-savob» kabi pand-nasihatlar asosida dastlabki ekologik tushunchalarni berib borganlar.

Bolaning ongi, xulqi, madaniyati, yurish-turishi tabiat bilan uzviy

bog'liq holda rivojlanadi. Ekologik madaniyatni yoshlar ongiga singdirish uchun mamlakatimiz tabiatini hayvon va o'simliklarni muhofaza qilish, suvlarni ifloslantirmaslik qushlarga ziyon yetkazmaslik, eng muhimi, ona zaminni bezavol asrashning aniq tuzilgan rejasi bo'lishi lozim. Bu ezgu maqsadga erishish har bir insonning ekologik dunyoqarashiga va jamiyatimizning muhim tarbiya o'chog'i bo'lgan oilada bu masala qanday hal etilishiga ham bog'liq.

Yoshlarimizdagi estetik did, estetik faoliyat har tomonlama uyg'un shakllana borgandagina ekologik qadriyatlar vujudga keladi. Insonlarning tabiat quchog'ida bo'lishi ularni ruhan tetiklashtirib, mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini yanada oshiradi.

Vatanni sevish – tabiatni sevishdan boshlanadi, binobarin, yoshlarda go'zallikka nisbatan haqiqiy muhabbat tuyg'usini hosil qilmay turib, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin emas.

MEHNATDAGI GO'ZALLIK

Ma'lumki, har birimizni xilma-xil murakkab va jozibador go'zalliklar dunyosi qurshab olgan. Go'zallik tabiatda, mehnatda, insoniy munosabatlarda, san'atda namoyon bo'ladi. Go'zallik, ayniqsa, yoshlik, o'smirlik davrida, shaxsning ma'naviy dunyosi tarkib topishi jarayonida ko'proq maftun etadi. Shu

tufayli ham teatr va kino-teatrlarda, konsert va ko'rgazmalarda ko'pincha yoshlarni uchratishimiz mumkin.

Insonning go'zalligi mehnati orqali namoyon bo'ladi. Mehnat takomillashgan sari, ayniqsa, jismoniy mehnat turlari texnika zimmasiga o'tgani sari, ularning ko'ngilli va ijodiy tabiati ortib boradi. Shu tariqa, mehnat estetik tarbiyaning eng muhim omili bo'lib qoladi. Chunki, qoloq ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi sharoitida meh-

Inson qo'li gul. Lagan.
Mis. o'yma naqsh

nat turi insonga estetik ta'sir ko'rsata olmaydi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan har bir inson o'z mehnatidan moddiy va ma'naviy manfaatdor bo'lsagina, bu mehnat estetik tarbiya omili bo'la oladi.

Shaxs hayotida mehnatning estetik ta'sirini kuchaytirishda ishlab chiqarish jarayonlariga estetik texnika (dizayn)ni keng ravishda joriy qilish kerak bo'ladi. Bu

Zardo'z qizlar

esa o'z navbatida ishlab chiqarish muhitini nafosat qonunlariga mos tarzda qayta qurishni taqozo etadi. Mehnat sharoitlari va vositalariga estetik mazmun baxsh etish omili insonni estetik kamol toptirish bilan birga, uning foydali-amaliy vazifalarini ham kengroq doirada bajarishga safarbar qiladi. Natijada estetik mazmun mehnat unumdorligini, samaradorligi va sifatini oshirishning muhim omiliga aylanadi.

Go'zallik hamisha insonga, jamiyat taraqqiyotiga ma'naviy foyda keltiradi.

Estetik tarbiyada shaxs estetik madaniyati shakllanishining tashqi va ichki omillari uyg'unligidan, tarbiyaviy faoliyatning o'ziga xos usullaridan foydalanilgandagina yetarlicha samaralar va muvaffaqiyatlarga erishish mumkin.

Mustaqil O'zbekiston davlati fuqarolarining estetik ongini oshirish estetik tarbiya oldidagi dolzarb vazifa bo'lib, u estetik madaniyatni yanada yuksaltirishga, estetik talab-ehtiyojlar va qadriyatlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Savollar

1. Estetik tarbiyaning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Nafosat tarbiyasining vositalari haqida nimalarni bilasiz?
3. Insonning tabiatga bo'lgan estetik munosabatining mazmuni nimalardan iborat?
4. Estetika fani sizga nima berdi?

ESTETIKA TARIXIDA YETTI MO'JIZA...

Rivoyatlarga qaraganda, Buxoro arki osmondagi Yetti qaroqchi yulduzlari shaklidagi yettita tosh ustun ustiga qurilgan emish. Istanbul, Rim, Kiyev kabi shaharlar ham yetti tepalik ustiga joylashgan, degan gaplar bor. Ko'hna Toshkentimizni ham yetti qir-u yetti o'r ustiga qurilgan, deyishadi. Ma'lumki, poytaxt shahrimizda tepaliklar soni o'ndan ko'proq bo'lsa-da, qadim zamonlardan an'ana bo'lib qolgan 7 soni ramziy ma'noda olingani tasodifiy emas. Zero, ajdodlarimiz uchun 7 raqami muqaddas sanalib kelingan.

Buning sababi bor, o'tmishda ko'pchilik xalqlar o'rtasida oy kalendari qabul qilingan bo'lib, oyning davomiyligi Oy fazalarining (Oyning choragi, yarim Oy, to'lin Oy, yangi Oy) almashinishiga qarab belgilangan. Ma'lumki, bu fazalar har 7 kunda almashinib turadi. Yetti kunlik haftamiz ham xuddi mana shunga asoslangan. Oy fazalarining 7 kunda almashinib turishini ko'rgan kishilar esa bu raqamda bir hikmat bo'lsa kerak, deb o'ylaganlar.

Yetti raqami zamonlar o'tgan sari muqaddaslashtirilib, ilohiylashtirilib borilavergan. Shu tariqa, turmush va madaniy hayotda ayrim tushunchalarni bu raqam bilan bog'lash an'anasi vujudga kelgan. Xalqimizda yetti raqami bilan bog'liq o'nlab maqol, matal, topishmoq va iboralar borligini yaxshi bilamiz. Masalan, «yetti o'lchab, bir kes», «yetti bukilib salom bermoq», «yetti qavat ko'rpacha to'shamoq» kabi iboralardagi yetti aniq raqamni bildirmaydi, balki ramziy ma'noda ishlatiladi.

Xalqimiz orasida yetti mo'jiza, yetti iqlim, yetti xil rang, yetti falak, yetti qavat yer, yetti daryo, yetti go'zal kabi yana talay tushunchalar borki, ular ham ana shu «sehrli» raqamning g'aroyib sarguzashtlari bilan bog'liqdir.

Qadimgi dunyoning noyob inshootlari va haykaltaroshlik yodgorliklarini ham yetti mo'jiza deb atashgan. Afsuski, inson aql-zakovati va qo'li gul ustalar yaratgan bu ajoyib yodgorliklardan bizning davrimizgacha bittasigina yetib kelgan, xolos. U ham bo'lsa, *Misr ehromlari – piramidalaridir*. Bular – fir'avnlarning (qadimgi Misr podshohlarini shunday ataganlar) g'oyat ulkan maqbaralaridir.

Misr poytaxti – Qohiraning janubida, Nil vodiysining serunum

yerlari tugab, hayot asari bo'lmagan Liviya sahrolari boshlanadigan qaynoq qumlar ustida oq va sarg'ish rangli, o'tkir qirrali bahaybat sun'iy «tog'lar» ko'zga tashlanadi. Bular – ehromlardir.

Ehromlarning eng yuksagi *fir'avn Xufu (Xeops) piramidasidir*. Uning balandligi 147 metr, bundan qariyb 5 ming yil ilgari, ya'ni miloddan avval uchinchi mingyillikda qurilgan. Xufu ehromining har bir tomoni 233 metrga teng, atrofini bir marta aylanib chiqish uchun bir kilometrqa yaqin yo'l bosish kerak.

Bu ehrom silliqlab tarashlangan va jilo berilgan 2 million 300 mingta ohaktosh plitalaridan tiklangan. Har bir plitaning og'irligi ikki tonnaga yaqin.

Kattaligi jihatidan Xufu ehromidan keyin *fir'avn Xafra (Xafren) piramidasida* turadi. Uning balandligi Xufu ehromidan 2 metr past. Bu fir'avnga tog'dek sag'ana ham kamlik qildi va ehrom oldida yaxlit qoya tiklab, unga bosh qismi odamga o'xshatib ishlangan sher shaklini o'yishni buyurdi. Bu haykal *Sfinks* deb ataladi. Sfinks obrazi inson kabi donolik va sher kabi kuchlilik ramzini ifodalaydi. Mahalliy aholi uni «Abul Havl», ya'ni «dahshat otasi» deb ataydi.

Misrdagi bu topilmalar XX asrda butun dunyoga mashhur bo'lib ketdi. Ayniqsa, Tutanxamon sag'anasining topilishi juda katta shov-shuvga sabab bo'ldi. Bundan o'ttiz ikki asr muqaddam yashagan bu fir'avnning piramidasida bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan ekan. Tutanxamon ehromi miloddan avval qanday qurilgan bo'lsa, olimlar ko'z o'ngida shundayligicha namoyon bo'ldi. Maqbara ichidan qadimgi Misr saroylariga oid anchagina boyliklar – oltin va kumushdan yasalgan haykalchalar, turli idishlar, muhrlar topildi. Maqbaradagi juda ko'p jihozlar, oltin buyumlarga va niqoblar bilan bezatilgan fir'avnning mo'miyolangan jasadiga ham qo'l tekizilmagan edi. Tutanxamon boyliklari jahondagi ko'p mamlakatlarda namoyish qilindi.

Yetti mo'jizaning yana biri *Semiramidaning osma bog'laridir*. Bu bog'lar qadimgi Sharqning eng katta va badavlat shahri – Bobilda (hozirgi Iroq davlati hududida) bo'lgan. Bu ajib bog'lar rivoyatlarda ayol podsho Semiramida nomi bilan bog'lanadi. Ular podsho Navuxodonsor farmoyishi bilan miloddan avvalgi VI asrda

bunyod etilgan. Podsho o'z saroyini baland sun'iy maydon ustiga qurgan. Maydonga qavat-qavat ayvonlar orqali chiqilgan. Har bir qavat aylana-qubba shaklida bajarilib, ularni baland tosh ustun tutib turgan. Ayvonlar usti qamish bilan yopilib, ustidan g'isht terilgan, so'ng qo'rg'oshin plastinkalar yotqizilgan.

Keyin yuqoriga juda ko'p miqdorda tuproq chiqarilib, butun tom bo'y-

lab qalin qilib solingan. Har bir qavatga daraxtlar o'tqazilib, go'zal bog'lar yaratilgan. Bu bog'larni sug'orish uchun suvni Furot daryosidan olganlar. Suvni tepaga ko'tarib beradigan, charm idishlar o'rnatilgan ulkan charxpalakni yuzlab qullar kechayu-kunduz aylantirib turishgan.

Bobildagi osma bog'lar shu darajada go'zal ediki, uni yetti iqlimda yo'q «Bog'i eram» deb madh etishar edi. Afsus, hozirgi zamon sayyohlari bu bog'larni ko'ra olmaydilar. Furot daryosining dahshatli suv toshqini uni vayronaga aylantirdi. Hozir u bog'lar o'rnida minora va ayvonlarning xarobalari qolgan, xolos.

Kichik Osiyoning Efes shahridagi yunon ma'budi *Artemida ibodatxonasi* dunyo mo'jizasining uchinchi hisoblanadi. Bu ibodatxona marmardan ishlangan bo'lib, qariyb 120 yil davomida qurilgan va miloddan avvalgi 550-yilga yaqin tugallangan. Koshona g'oyat hashamatli qilib bezatilgan. pesh-toqiga noyob haykalchalar ishlangan. Miloddan avval 356-yilda Gerostrat degan kimsa nom chiqarish maqsadida ibodatxonaga o't qo'yadi. Lekin uning nomi tarixda vahshiylik ramzi bo'lib qoldi.

Gretsiyaning janubida, Olimp tog'lari etagida, Olimpiada o'yinlari

vatanida shuhrati olamga taralgan ibodatxona bo'lib, uning to'riga yunonlarning oliy xudosi – *Zevs qiyofasi tasvirlangan haykal* o'rnatilgan.

Bronzadan haykal yasash san'ati miloddan oldingi IV asrda yashagan haykaltarosh Lisipp tomonidan yuksak cho'qqiga ko'tarildi.

Lisipp butun Yunonistonga ovoza bo'lgan Zevsning 20 metrli haykalini yaratish bilan juda katta shuhrat qozondi.

Rodosliklar undan ham mahobatli, Zevs haykalini o'z soyasida qoldiradigan ulkan Koloss yaratishdek nihoyatda mas'uliyatli va ulug' ishni eng tajribali haykaltaroshga ishonib topshirishlari mumkin edi. Lekin oroldagi Lind shahrining fuqarosi, ulug' haykaltarosh Lisippning iqtidorli shogirdi Xares bu ishni uddasidan chiqadi deb, unga ishonch bildirildi.

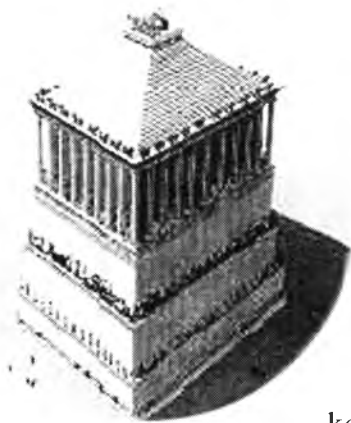
Mo'jizalardan yana biri Quyosh ma'budi Gelios sharafiga Rodos orolida o'rnatilgan muazzam haykal – *Kolossdir*.

Qadimgi yunonlar odam bo'yidan ancha baland bo'lgan haykallarni «Koloss» deb atashgan, bu – ulkan, ulug'vor, bahaybat degan ma'nolarni bildiradi. Yunonlar shunday katta va bahaybat haykallarni ilk bor Misrda ko'rishgan. Keyinchalik o'zlari ham bir qancha ulkan haykallar bunyod etishgan.

Bulardan eng mashhuri va qadimiysi Appolon xudosi sharafiga Janubiy Yunonistondagi Amikala shahrida qurilgan, balandligi 13 metrli haykaldir. Lekin Rodos orolida Quyosh xudosi sharafiga o'rnatilgan Koloss tengi yo'q haykal edi.

Olamning yetti mo'jizasidan yana biri *Galikarnas dahmasidir*. Galikarnas – qadimda Kichik Osiyoda joylashgan yunon shaharlaridan biri

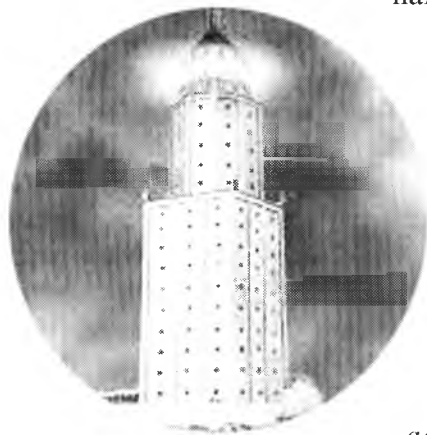

bo'lib, o'z zamonasida nihoyatda go'zalligi bilan mashhur edi. Oq marmardan ishlangan muh-tasham qasrlar, teatrlar, shoh saroyi, bog'lar, keng ko'cha-lar shahar husniga husn qo'-shib turardi. Galikarnas dov-rug'ini olamga mashhur qilgan shoh Mavsol maqbarasini ko'r-gan kishilar uni olamning yetti mo'jizasidan biri, deb ko'klarga ko'tarishgan.

Mo'jizalardan yana biri *Iskandariya mayog'i* hisoblanadi. Bu mayoq kechasi yo'ldan adashgan kemalarga yo'l ko'rsatish maqsadida bunyod etilgan.

Bu go'zal inshootlar estetika tarixida san'atning nodir namu-nalari sifatida butun dunyoga mash-hurdir. Albatta, bunday inshoot-lar keyingi taraqqiyot bosqich-larida ko'plab topiladi.

Peruda topilgan, arxeolog Xavyer Kabrero tomonidan o'rganilgan yodgorliklarda *qayroq toshlarda yurakni ko'chirib o'tkazish opera-tsiyasi, teleskop yordamida shogirdiga fazoviy o'zgarishlar haqida so'zlayotgan olim va qadimgi jo'g'rofiy atlas* singari

suratlar aks ettirilgan. Ularning yoshi o'n ming yildan ortiqdir.

Eng qadimgi savdo kemasi Turkiyaning Antaliya shahri yaqinidagi O'rta dengiz tubidan topilgan. Bunga taxminan 3400 yilcha bo'lgan. Topilmalar orasida oltin ko'zacha ham bo'lgan. Ajdodlarimiz bundan 3 000 yil va undan oldin ham sopoldan ajoyib idish-tovoqlar va boshqa uy anjomlari yasashgan.

Surxon vohasining Sherobod tumanidagi tog'larda, olimlarning taxminicha, *10 ming yil burun chizilgan rasmlar* topildi. Undagi

rasmlarning shu qadar mahorat bilan ishlanganligi bugungi kunda dunyo ahlini hayratda qoldirmoqda.

Odamzodning yogʻoch bilan toshdan foydalana boshlaganiga *ikki million yildan* oshgan boʻlsa, maʼdan va uning birikmalari qoʻllana boshlanganiga atigi *oʻn ming yil* boʻldi. Mis «bronza asri»ning asosiy ashyosi sifatida yetti ming yildan beri insoniyatga xizmat qilib kelmoqda. Temir esa miloddan bir yarim ming yil oldin keng ishlatila boshlangan. Mendeleyev jadvalidagi moddalarning kattagina qismi XVIII–XIX asrlarda topilgan. Alumin qoshiqlar faqat podsho va zodagonlar xonadonida ishlatilganiga 150 yilcha boʻldi.

Bu voqealar shuni koʻrsatadiki, inson doimo goʻzallikka intilib yashagan va ehtiyojini qondirish uchun uni oʻz qoʻli bilan oʻzi yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қура-миз», 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999.
5. Имом ал-Бухорий. Ал-адаб, ал-Муфрад (Адаб дурдона-лар). Т.: Ўзбекистон, 1990.
6. Кайковус. Қобуснома. Т.: Истиқлол, 1994.
7. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1–3 том, 1950–1961.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Юлдузча, 1990.
9. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Ўзбекистон, 1993.
10. Абу Райҳон Беруний. Тарвихалар. Т.: Ўзбекистон, 1990.
11. Абу Али ибн Сино. Тиббий рисоалар. Т.: Фан, 1987.
12. Рамайна (қадимги ҳинд эиоси). Т.: Ф.Фулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
13. Умар Ҳайём. Наврўзнама. Т.: Меҳнат, 1990.
14. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т.: Ф.Фулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
15. Темур тузуклари. Т.: Ф.Фулум номидаги нашриёт матбаа бир-лашмаси, 1991.
16. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: Ф.Фулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
17. Алимӯхамедов А. Антик адабиёт тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1975.
18. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т.: Фан, 1993.
19. Ирисов А. Абу Али ибн Сино (ҳаёти ва ижодий мероси). Т.: Фан, 1980.
20. Маҳмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. Т., 1977.
21. Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихи-

дан лавҳалар (Темурийлар даврида нафис китоб санъати). Т.:
Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.

22. Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. Т.: Фан, 1994.

23. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари.
Т.: Ўзбекистон, 1995.

24. Содиқова Н. Маданий ёдгорликлар хазинаси. Т.: Фан, 1981.

25. Умаров Э. Эстетика. Т.: Ўзбекистон, 1995.

26. Хайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. Т.: Ўқитувчи,
1997.

27. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари.
Т.: Ўзбекистон, 1971.

28. Қудратуллаев Х. Навоийнинг адабий эстетик олами. Т.:
Фан, 1991.

29. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.:
Университет, 1998.

M U N D A R I J A

Kirish 3

I bob. Estetika mavzui

- 1-§ Estetika fanining maqsadi va vazifalari 8
2-§ Estetikaning boshqa fanlar bilan aloqasi 11
3-§ O'rta Osiyoda estetik tafakkur taraqqiyoti 14
4-§ Alisher Navoiy va uning izdoshlarining estetik qarashlari... 23
5-§ Sharq va Ovro'po mamlakatlarida estetik qarashlar tarixi... 30

II bob. Estetik ong va estetik faoliyat

- 6-§ Estetik ong 41
7-§ Asosiy estetik kategoriyalar 51

III bob. Mustaqillik ma'naviyati va estetik madaniyat

- 8-§ Milliy istiqlol ma'naviyati 62
9-§ San'at 69
10-§ San'at va ijtimoiy hayot 73
11-§ San'at turlari 74

IV bob. Nafosat tarbiyasi asoslari

- 12-§ Estetik tarbiya – nafosat tarbiyasining nazariy asosi 101
13-§ Estetik tarbiya usullari va vositalari 107
14-§ O'zbek xalq pedagogikasi va nafosat tarbiyasi 111
- Bilasizmi? Estetika tarixida yetti mo'jiza 118
Foydalanilgan adabiyotlar 124

E. Umarov, R. Karimov, M. Mirsaidova, G. Ayxodjayeva

ESTETIKA ASOSLARI

*Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun
o'quv qo'llanma*

Muharrirlar: **I. Tursunova, A. Bahromov**
Texnik muharrirlar: **A. Sariboyev, D. Gabdurahmonova**
Dizayner va sahifalovchi **I. Kravchenko**
Musahhih **G. Haydarova**

Bosishga ruxsat etildi 12.08.2004. Bichimi 60×90 ¹/₁₆. Ofset bosma.
Times garniturası. Shartli bosma tabog'i 8.0. Nashr tabog'i 6,3.
Nusxasi 27 838 dona. Buyurtma 640. Bahosi shartnoma asosida

«Uzinkonsentr» da tayyorlangan original maketdan «Sharq»
nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasida chop etildi
700083. Toshkent shahri. Buyuk Turon ko'chasi, 41

